

Ante Ciliga: političko i intelektualno djelovanje u domovini i iseljeništvu

Pavić, Antun

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:250653>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Sveučilišni diplomski dvopredmetni studij Engleskog jezika i književnosti,
prevoditeljski smjer i Povijesti, nastavnički smjer

Antun Pavić

**Ante Ciliga: političko i intelektualno djelovanje u domovini i
iseljeništvu**

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Domagoj Tomas

Osijek, 2023.

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Sveučilišni diplomski dvopredmetni studij Engleskog jezika i književnosti,
prevoditeljski smjer i Povijesti, nastavnički smjer

Antun Pavić

**Ante Ciliga: političko i intelektualno djelovanje u domovini i
iseljeništvu**

Diplomski rad

Humanističke znanosti, povijest, hrvatska i svjetska moderna i suvremena
povijest

Mentor: doc. dr. sc. Domagoj Tomas

Osijek, 2023.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravio te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, 1. rujna 2023.

A handwritten signature in blue ink that reads "A Pavić". The signature is written in a cursive style with a small flourish at the end.

Antun Pavić (JMBAG: 0122230228)

Sažetak

Ante Ciliga imao je jednu od najzanimljivijih sudbina među hrvatskim političkim iseljenicima dvadesetog stoljeća. Rodio se u Šegotićima, u Istri 1898. godine. Još od školskog razdoblja zanimao se za politiku te je čak došao na udar vlasti zbog protuaustrijskih stavova i bio izbačen iz škole. Političko djelovanje obilježilo je njegov čitav život. Nakon raspada Austro-Ugarske i osnivanja Kraljevine Srba Hrvata i Slovenca pridružuje se Komunističkoj partiji Jugoslavije. Zbog toga je nekoliko puta zatvaran. Kao uvjereni marksist 1926. odlazi u Sovjetski Savez kako bi pratio izgradnju socijalizma. Ono što je tamo vidio razočaralo ga je te brzo pristupa trockističkoj opoziciji. U razdoblju Staljinovog vodstva to je bilo opasno te je uhićen i poslan u sibirske logore. Tamo provodi ostatak svog boravka u Savezu Sovjetskih Socijalističkih Republika. Kao strani državljanin ipak 1935. dobiva priliku spasiti se te završava u Parizu gdje dočekuje dolazak njemačke vojske početkom Drugog svjetskog rata. Znatiželja ga tjera da tijekom rata obavi putovanje po Europi. Za prvu postaju odabire svoju zemlju – Hrvatsku. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ga još uvijek pamte kao komunista pa je zatvoren u Jasenovcu. Zbog političkih kalkulacija režima pušten je te čak radi za list *Spremnost*. Kada je postalo jasno da će Nijemci izgubiti rat dobiva želju posjeta Berlinu te tamo gotovo dočekuje Crvenu armiju, no na vrijeme se sklanja u Bavarsku. Nakon rata živi u iseljeništvu u Parizu i Rimu te aktivno, uglavnom kroz novinarsku i publicističku djelatnost, sudjeluje u životu hrvatskog političkog iseljništva. Tijekom svog života zastupao je ideje lijevog političkog spektra i simpatizirao potlačene, uvijek je bio na strani demokracije, odbijao je etnocentrizam, no bio zagovornikom neovisnosti svoje domovine. Uslijed raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Domovinskog rata vraća se u Republiku Hrvatsku gdje 1992. umire.

Ključne riječi: Ante Ciliga, hrvatsko političko iseljništvo, SSSR, Jasenovac, *Na pragu sutrašnjice*

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Rani život Ante Cilige	4
3. Proštinska buna.....	5
4. Ciligino djelovanje prije odlaska u SSSR	7
5. Ciligin boravak u SSSR-u	9
6. Ciligina suradnja i sukob s Trockim	23
7. Sukob Komunističke partije Jugoslavije i Cilige	30
8. Drugi svjetski rat.....	31
9. Ciligin život nakon rata	41
10. <i>Na pragu sutrašnjice</i>	44
11. Ciligini stavovi u iseljeništvu	45
12. Ciligina smrt	51
13. Zaključak	53
14. Popis literature	55

1. Uvod

O životu Ante Cilige nije napisana nijedna biografska monografija. Istraživači koji su se bavili njegovim djelovanjem su o njemu uglavnom pisali u obliku znanstvenih članaka. Na njega su pozornost obratili i strani i domaći autori. Ivan Očak je u časopisu *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* napisao članak „Dr. Ante Ciliga – otpadnik komunizma i staljinske čistke“, u kojem se bavi Ciliginom biografijom do druge polovice tridesetih godina. Glavni fokus članka je na sukobu Cilige s Komunističkom partijom Jugoslavije nakon njegovog povratka iz zatočeništva u Savezu Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR). Michael Fox napisao je članak „Ante Ciliga, Trockij i državni kapitalizam: teorija, taktika i preispitavanje stavova u razdoblju čistki (1935. – 1939.)“, koji je objavljen u *Časopisu za suvremenu povijest*, u kojem se osvrnuo na Ciligine osnovne biografske podatke prije njegovog izlaska iz zatočeništva u SSSR-u, a glavnu okosnicu njegovog rada čini istraživanje odnosa Cilige s ideologijom trockizma i Trockim osobno. Stephen Schwartz napisao je članak „Ante Ciliga (1898-1992): Život na povijesnim raskrižjima“, koji je objavljen u *Društvenim istraživanjima* i koji predstavlja sažeti pregled cijele biografije Ante Cilige. Najdublje istraživanje Ciligine biografije obavio je Mislav Rubić u svojoj doktorskoj disertaciji „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“. Na njega se usmjerava u prvom dijelu disertacije, dok u drugom istražuje Ciligin novinarski i urednički rad u časopisu kojeg je sam pokrenuo, *Na pragu sutrašnjice*. Za istraživanje Ciliginih stavova treba spomenuti i knjige u kojima su sakupljeni njegovi intervjui poput *Posljednji hrvatski argonaut dr. Ante Ciliga: razgovori o nacionalnom i univerzalnom - prilozi za biografiju*, Branke Mogorović. Radi se o intervjuima s Ciligom iz sredine i druge polovice osamdesetih godina, koje su proveli Branka Mogorović i Tihomir Ilija Zovko, gdje je Ciliga komentirao važne političke događaje i teme iz svog života. Osim toga je važna knjiga Tihomira Dujmovića *Razgovori s dr. Antom Ciligom*, u kojoj su sakupljeni intervjui koje je autor proveo s Ciligom nakon njegovog povratka u Republiku Hrvatsku početkom devedesetih, a neposredno prije njegove smrti. U njima Ciliga komentira važne prošle i aktualne političke događaje. Istraživanje Ciliginog djelovanja i intelektualnog razvoja se ne može obaviti bez proučavanja djela koja je on sam pisao. U tom smislu se najviše ističu knjige *U zemlji velike laži* (objavljena na engleskom jeziku pod naslovom *The Russian Enigma*) i *Sam kroz Europu u ratu*. *U zemlji velike laži* opisuje Ciligin boravak u SSSR-u, uključujući i zatvoreništvo u logoru Verhne-Uralsk. *Sam kroz Europu u ratu* opisuje Ciligine doživljaje Drugog svjetskog rata i

njegovo zatočeništvo u ustaškom logoru Jasenovac. Također vrijedi spomenuti knjige *Sve i odmah* i *Svjedok najvećih laži dvadesetog stoljeća* u kojima su objavljeni neki od njegovih članaka.

U radu se stavlja fokus na Ciligino političko i intelektualno djelovanje, ali navedeni su i svi važniji događaji njegove biografije. Rad je podijeljen na četrnaest poglavlja računajući uvod, zaključak i popis literature. Prvo poglavlje je uvod. Drugo poglavlje tematizira Ciligin rani život i njegovo stupanje u politiku. Treće poglavlje tematizira njegovu ulogu u organiziranju bune u njegovom rodnom proštinskom kraju. Četvrto poglavlje bavi se najvažnijim događajima njegovog života u periodu nakon Proštinske bune i odlaska u SSSR. Peto poglavlje tematizira njegov život u SSSR-u, na slobodi, u zatvoru i izgonu. Šesto poglavlje se fokusira na njegov prelazak iz SSSR-a u Francusku i njegovu suradnju s Lavom Trockim i njegovim sljedbenicima te njihovo kasnije razilaženje. Sedmo poglavlje prati obračun Komunističke partije Jugoslavije s Ciligom zbog njegove kritike staljinizma i veze s trockizmom. Osmo poglavlje tematizira Ciligine doživljaje u Drugom svjetskom ratu uključujući zatočeništvo u ustaškom logoru Jasenovac. Deveto poglavlje prati najvažnije događaje njegovog života nakon završetka rata, na privatnom i javnom planu te njegovo članstvo u hrvatskim emigrantskim organizacijama, uređivanje lista *Bilten* i sukob s drugim istaknutim predstavnicima hrvatskog političkog iseljništva, Miroslavom Varošem i Krunoslavom Draganovićem. Deseto poglavlje tematizira uređivanje lista *Na pragu sutrašnjice*, kojeg Ciliga sam pokreće i izdaje. Jedanaesto poglavlje dotiče se Ciliginih stavova o političkim temama koje su najviše zaokupljale hrvatsko poslijeratno političko iseljništvo. Dvanaesto poglavlje opisuje Ciliginu smrt. Trinaesto poglavlje je zaključak. U četrnaestom poglavlju izložen je popis literature. Cilj rada je opisati političko i intelektualno djelovanje Ante Cilige u domovini i iseljništvu. Pitanja na koja će ovaj rad tražiti odgovore su: Kako su veliki politički događaji dvadesetog stoljeća utjecali na Ciligin život i kako su se mijenjali politički stavovi Ante Cilige?

Uzimajući u obzir da je Ante Ciliga bio intelektualac, rad njegov život prati iz perspektive intelektualne povijesti. Intelektualna povijest ili intelektualna historija je teorijsko-metodološki pristup koji se usredotočuje na analizu ideja i mišljenja te na njih gleda kao na sredstva kolektivnog djelovanja u javnom životu. Razvila se u Francuskoj i na angloameričkom području u drugoj polovici dvadesetog stoljeća. Francuska škola je intelektualne historije je usmjerena proučavanje organiziranih društvenih skupina i intelektualnih mreža te njihovih ideja, a angloamerička škola je usmjerena na proučavanje individualnih protagonista i njihovih

ideja.¹ U knjizi *Austrijski duh: Intelektualna i društvena povijest 1848. – 1938.* William Johnston identificira tri metodološka pristupa k intelektualnoj povijesti: unutarnju povijest ideja, sociologiju mislilaca i sociologiju angažiranih intelektualaca. Unutarnja povijest ideja istražuje ideje što je moguće više odvojeno od njihovih nositelja i društvenog konteksta. Sociologija mislilaca istražuje utjecaj okoline na misao pojedinca. Sociologija angažiranih intelektualaca usmjerena je na način na koji intelektualci nastoje promijeniti svoju okolinu.² U ovom radu korišteni su pristupi sociologije mislilaca i sociologije angažiranih intelektualaca. Sam pojam intelektualac se javlja krajem 1898. u Francuskoj, tijekom „afere Dreyfus“³, kada je Emile Zola istupio sa svojim člankom „J'Accuse“. Preduvjet za pojavu intelektualaca je razvoj modernog društva, tj. kasna faza tog razvoja te procesi koji mu pripadaju poput parlamentarizma, nacionalne emancipacije, sekularizacije i pojačane prisutnosti tiskanih medija. Prema nekim definicijama pojam intelektualca se odnosi na svaku visokoobrazovanu osobu, a prema drugim na osobu koja kritički promišlja o svijetu oko sebe i javno izražava svoje stavove, pri čemu joj visoko obrazovanje nije obavezno, iako pomaže. Ciliga se treba smatrati intelektualcem u ovom drugom, užem smislu riječi.⁴

¹ Domagoj Tomas, *Ideologija, krivnja i odmazda: Vlaho Lovrić i (dis)kontinuiteti prve polovice 20. stoljeća* (Zagreb: Alfa, 2021), 16.

² William M. Johnston, *Austrijski duh : intelektualna i društvena povijest od 1848 - 1938.*, prev. Janko Paravić (Zagreb: Globus, 1993), 9-11.

³ Dreyfusova afera – godine 1894. otkriveno je da u francuskom glavnom stožeru postoji špijun koji prodaje vojne tajne Njemačkoj. Optužba je pala na kapetana Alfreda Dreyfusa, jedinog Židova u glavnom stožeru. Ubrzo je postalo jasno da je Dreyfus osuđen bez pravih dokaza i da je pravi krivac bojnič Marie Charles Ferdinand Esterhazy. Bez obzira na to sud ga nije oslobodio. Situacija je izazvala veliku polarizaciju u Francuskom društvu na „antidreyfusovce“, koji su uglavnom bili desničari i antisemiti i na antimilitarističke ljevičare. Pisac Emile Zola je stao na stranu drugih te je objavio svoje poznato pismo „J'Accuse“ („Optužujem“) u kojem je optužio progonitelje Dreyfusa. „Dreyfusova afera“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 19. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16236>

⁴ Tomas, *Ideologija, krivnja i odmazda*, 18-20.

2. Rani život Ante Cilige

Ante Ciliga se rodio 20. veljače 1898. godine u Šegotićima, mjestu u južnoj Istri. Rodio se u seljačkoj obitelji oca Antuna i majke Eufemije. Ciligin djed se bavio proizvodnjom vapna, što je bila uobičajena profesija za ljude tog kraja. Bio je uključen u politički život zajednice te je postao jedan od prvih članova Narodne stranke.⁵ Bio je zagovornik borbe za hrvatski nacionalni identitet te se podjednako protivio vladajućoj austrijskog birokraciji koja se služila njemačkim jezikom i urbanoj građanskoj klasi koja je govorila talijanskim.⁶ S druge strane Ciligin se otac više interesirao za poduzetništvo, a manje za politiku. Kupio je velika šumska područja baruna Lazzarinija i obogatio se prodajom drva i vapna. Mladi Ciliga je od djeda naslijedio interes za politiku, ali nije uspio naslijediti očeve poduzetničke vještine.⁷

Kada je napunio sedam godina 1905., obitelj ga je poslala na školovanje u Mostar, gdje se smjestio kod svoga strica. Za vrijeme školovanja formira svoje prve političke stavove te se počinje izjašnjavati kao Hrvat projugoslavenske orijentacije. Zanima se za djela Antuna Gustava Matoša te se preko njega upoznaje s francuskim književnicima. Francuska će kultura posljedično izvršiti veliki utjecaj na njega.⁸ Ubrzo dolazi u sukob sa svojim učiteljima te je zbog eseja pod naslovom „Mostar, kulturno središte Hercegovine“, u kojem je kritizirao učitelje da ne odgajaju đake u slobodnom duhu, gotovo izbačen iz škole. Spasila ga je intervencija jednog pripadnika zakonodavnog tijela Bosne i Hercegovine. To mu naposljetku nije puno pomoglo jer je ubrzo došlo do atentata na Franju Ferdinanda te je Ciliga, kao nepoćudni element, svejedno izbačen. Vraća se u Istru te nastavlja školovanje u Pazinu. Tamo ponovno dolazi u sukob sa školskim vlastima te je ponovno izbačen.⁹ S obzirom da je tada već započeo Prvi svjetski rat, Ciliga je sa brojnim stanovnicima svoga kraja evakuiran iz Istre i preseljen u južnu Moravsku. Njegova se obitelj nastanila u mjestu Klobouky (danas Klobouky u Brna), a on nastavlja školovanje u Brnu.¹⁰ Promatrajući društvene odnose u Moravskoj vidio je da

⁵ Mislav Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“ (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2015), 9.

⁶ Stephen Schwartz, „Ante Ciliga (1898-1992): Život na povijesnim raskrižjima.“, *Društvena istraživanja* 4 (1995): 315-339, pristup ostvaren 20. IV. 2023., <https://hrcak.srce.hr/32430>, 318.

⁷ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 9.

⁸ Schwartz, „Ante Ciliga (1898-1992)“, 318-319.

⁹ Schwartz, „Ante Ciliga (1898-1992)“, 319., Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 10-11., Ivan Očak, „Dr. Ante Ciliga – otpadnik komunizma i staljinske čistke“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 22 (1989): 267-296, pristup ostvaren 20. IV. 2023., <https://hrcak.srce.hr/57527>, 268.

¹⁰ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 11-12., Schwartz, „Ante Ciliga (1898-1992)“, 319.

protestantska viša klasa s jedne strane zagovara nacionalnu samostalnost Češke u odnosu na Austriju, a s druge strane se obogaćuje poslujući s austrijskom višom klasom umjesto pomaganja siromašnim sunarodnjacima. To ga je uvjerilo u važnost, ne samo nacionalnog oslobođenja, nego i emancipacije nižih društvenih slojeva.¹¹ Za vrijeme služenja vojnog roka sa simpatijom je primio vijesti o Oktobarskoj revoluciji. Nakon odsluženja vojnog roka vraća se u Hrvatsku. Godine 1918. postaje članom Socijal-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije, a krajem 1918. postaje njezin delegat u Narodnom vijeću. Dana 5. prosinca 1918. sudjeluje u zagrebačkim demonstracijama protiv uspostave Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca. Nakon raskola unutar Socijal-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije pridružuje se lijevoj frakciji koja će činiti jezgru hrvatskog dijela buduće Komunističke partije Jugoslavije. Godine 1919. uhićen je zbog povrede veličanstva i narušavanja javnog reda, od zatvora se spasio bijegom kroz prozor uz pomoć užeta. Odlazi u Mađarsku gdje sudjeluje u revolucionarnim događajima Mađarske Sovjetske Republike.¹² Nakon propasti mađarske revolucije vraća se u Kraljevinu SHS te se pridružuje KPJ-u. Pomaže uspostavi partijske organizacije u Sloveniji.¹³ Postaje jedan od optuženih u „ aferi Diamantstein“, koja je bila prvi antikomunistički proces u Kraljevini SHS. Radi izbjegavanja progona 1919. bježi u Češku i stupa na Praško sveučilište. Godine 1920. na Sveučilištu organizira Klub Jugoslavenskih Studenata Marksista, kojem se priključuje organizacija Bugarskih studenata komunista. Jedna od članica te organizacije bila je Makedonka Ljuba Volčeva, koja će postati Ciligina prva supruga. Par će se vjenčati 1922. u župi sv. Save u Beču.¹⁴

3. Proštinska buna

Nakon Prvog svjetskog rata Ciligina rodna Istra okupirana je od strane Italije. Takvo stanje sankcionirano je ugovorom u Rapallu 1920. godine. Talijanska vlada je Istru stavila pod vojnu upravu te je provela široke mjere represije protiv nepoćudnih elemenata, koji su se protivili njezinoj vlasti. Nakon rata gospodarska kriza zahvatila je cijelo područje Istre, a s obzirom da je je i Italija sama proživljavala krizu talijanska vlada nije imala dovoljno sredstava za ulaganje u razvoj Istre. Odnos između hrvatskog stanovništva i talijanskih vlasti i talijanskog

¹¹ Schwartz, „Ante Ciliga (1898-1992)“, 319.,

¹² Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 12-14. , Očak, „Dr. Ante Ciliga“, 268

¹³ Schwartz, „Ante Ciliga (1898-1992)“, 320.

¹⁴ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 14-15.

stanovništva zaoštrila su djelovanja nedavno osnovane Mussolinijeve fašističke stranke. Fašisti su pomagali vlastima u represiji nad prototalijanski raspoloženim hrvatskim stanovništvom. Takva napeta situacija prouzrokovana političkom i gospodarskom krizom produbljena međunacionalnim i političkim nasiljem kulminirat će Proštinskom bunom i stvaranjem Labinske republike¹⁵.¹⁶

U ljeto 1920. Ciliga se sa studija u Čehoslovačkoj vraća u svoj rodni kraj. Brzo primjećuje da su se među njegovim stanovnicima već rasprostranile revolucionarne ideje te kreće s političkom agitacijom. Zbog toga je već u jesen iste godine zatvoren na četiri mjeseca, a 1921. po povratku iz zatvora zajedno sa svojim istomišljenicima u Proštini organizira ogranak Komunističke partije Italije. Ciliga je već tada postao meta u očima lokalnih fašističkih grupa te su ga oni početkom veljače 1921. pokušali naći i likvidirati. On je pravovremeno upozoren te se uspio sakriti. Nakon neuspjelog pokušaja likvidacije Cilige fašisti mu daju ultimatum da ili napusti Istru ili će mu zapaliti roditeljsku kuću. Lokalnim stanovnicima je takvo ponašanje fašista bilo neprihvatljivo te su u mjestu Križ organizirali oružanu stražu. Pristup k oružju nije za njih bio problem. U to vrijeme svaka je kuća imala oružje jer je ono bilo nužno za obranu stada prilikom odlaska na pašu i obrane protiv razbojnika koji su postali česta pojava u vremenu nakon rata. Ciliga nije mogao udovoljiti ultimatumu fašista jer su lokalne vlasti odugovlačile s vraćanjem njegove putovnice. Dana 4. travnja dobio je obavijest da može pokupiti svoju putovnicu u Puli. Pretpostavio je da se radi o zamci te je poslao prijatelja da pokupi njegovu putovnicu umjesto njega. Pretpostavka je bila točna, na putu je čekala naoružana skupina fašista. Kada je prijatelj došao do Pule dobio je informaciju da Ciligina putovnica nije još gotova. Nakon što se Ciliga nije pojavio fašisti su krenuli u potragu za njim. U mjestu Križ došlo je do sukoba između njih i oružane straže. Nakon toga su se u cijelu situaciju umiješali vojska i *carabinieri*. Pokret proštinskih seljaka je u prvom redu bio umjeren protiv djelovanja fašista te se oni nisu imali namjeru boriti protiv vlasti, zbog toga se već 5. travnja Proštinska buna završila. Ipak neki od seljaka se nisu htjeli predati te je vojska još u sljedećih nekoliko dana morala „čistiti“ područje obuhvaćeno ustankom. Ciliga je u međuvremenu pobjegao i ilegalno napustio Istru. Koristeći slamanje bune od strane vojske fašističke su postrojbe krenule

¹⁵ Labinska republika – pobuna rudara u Labinu, koja je trajala od 2. ožujka do 8. travnja 1921., otprilike u isto vrijeme kao i Proštinska buna. Uzroci su bili teško gospodarsko stanje rudara i represivno ponašanje talijanskih vlasti. Povod pobune je bio upad fašista u radničku komoru u Trstu 1. ožujka 1921. Radnici su preuzeli potpunu kontrolu nad rudnikom te organizirali svoje straže. U pobuni je sudjelovalo oko 2 000 rudara. „Labinska republika“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 26. V. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34986>

¹⁶ Miroslav Bertoša, *Proština 1921.: Antifašistički pokret seljaka jugoistočne Istre* (Pula: Glas Istre, 1972), 10-13, 17-18., 20-21., 23-24.

s kampanjom nasilja protiv lokalnog stanovništva. Uhićeni seljaci su bili brutalno premlaćivani od strane policije.¹⁷ Nakon pobune, brojni njezini sudionici su u nastojanju da izbjegnu zatvor ili da dobiju manju kaznu svojim izjavama nastojali svu odgovornost prebaciti na Ciligu. Neki od tih navoda bili su tako pretjerani da su ih i sami fašisti odbacili, kao naprimjer, da je Ciliga seljacima prijetio ubojstvom ili spaljivanjem imovine ako se ne priključe buni. Ciliga je svoja sjećanja na Proštinsku bunu izrazio u listu *Jadranski kalendar* 1937. na zamolbu urednika Tona Peruška.¹⁸

4. Ciligino djelovanje prije odlaska u SSSR

U razdoblju između završetka Proštinske bune i odlaska Cilige u Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika došlo je do podjele u KPJ-u. Pojavile su se dvije frakcije: lijeva i desna. Lijeva se zalagala za ilegalnu partiju lenjinističkog tipa i za federalno uređenje Jugoslavije, a desna se frakcija zalagala za legalnu partiju i unitarno uređenje Jugoslavije.¹⁹ Predvodnik lijeve frakcije bio je Đuka Cvijić²⁰, a desne Sima Marković²¹. Ciliga se oko nacionalnog pitanja nije u potpunosti slagao ni sa jednim ni sa drugim, ali je bio bliži lijevoj frakciji nego desnoj. On je zagovarao radikalnu federalizaciju Jugoslavije u kojoj bi došlo do stvaranja pet nacionalno homogenih republika: Hrvatske, Srbije, Crne Gore, Makedonije i Slovenije i dvije nehomogene republike: Bosne i Hercegovine i Vojvodine. Svoje protivljenje unitarizmu i velikosrpstvu je izrazio u članku „Devet milijuna“ u kojem je pisao da su u unitarnoj Jugoslaviji devet milijuna nesrba robovi tromilijunskih Srba.²² Kasnije će malo izmijeniti svoje stajalište te priznati poseban status i Kosovu.²³ Raspravu o nacionalnom pitanju

¹⁷ Bertoša, *Proština 1921.*, 32-33., 37-38., 40-41., 45., 48-51., 61-63., 68-69.

¹⁸ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 16-17.

¹⁹ Michael S. Fox, „Ante Ciliga, Trocki i državni kapitalizam“, *Časopis za suvremenu povijest* 26 (1994): 427-449, pristup ostvaren 20. IV. 2023., <https://hrcak.srce.hr/212410>, 430.

²⁰ Đuro Cvijić (Đuka, Juraj) (1896. – 1938.) – hrvatski komunistički političar i publicist. Godine 1919. sudjeluje u osnivanju Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Bio je jedan od vođa lijeve frakcije koja se protivila unitarizmu. Često je polemizirao s vodstvom partije pa je isključen 1937., a sljedeće godine je pogubljen u Staljinovim čistkama. „Cvijić, Đuro“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 18. IV. 2023., <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13047>

²¹ Sima Marković (1888. – 1939.) – srpski komunistički političar i znanstvenik. Doktor matematičkih znanosti. Isprva je član Srpske socijaldemokratske stranke, a kasnije postaje članom Komunističke partije Jugoslavije te ulazi u njezino vodstvo. Sudjeluje u frakcijskim borbama, a kasnije je politički marginaliziran. Gubi život u staljinskim čistkama. „MARKOVIĆ, Sima“, *Krležijana*, pristup ostvaren 18. IV. 2023., <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1857>

²² Očak, „Dr. Ante Ciliga“, 272., Schwartz, „Ante Ciliga (1898-1992)“, 321.

²³ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 21.

u KPJ je 1923. pokrenuo tadašnji šef Kominterne Grigorij Zinovjev²⁴, a službena politika Moskve je bila da tri najveća naroda u Kraljevini SHS trebaju imati svoju autonomiju.²⁵ Kasnije je Nikolaj Buharin²⁶ zamijenio Zinovjeva na mjestu predsjednika Kominterne i odlučio podržati liniju Sime Markovića.²⁷ Otprilike je u to vrijeme Ciliga trebao otići u Sovjetski Savez. Tada se činilo da to zbog njegovog neslaganja s Markovićem neće biti moguće, ali odlučeno je da iz KPJ-a SSSR trebaju posjetiti jedan član lijeve (Cvijićeve) frakcije i jedan član desne (Markovićeve) frakcije. U lijevoj frakciji izbor je pao na Ciligu te mu je ipak omogućen odlazak u SSSR.²⁸

Nakon povratka u Kraljevinu SHS Ciliga je 1922. postao urednik *Borbe*²⁹ te je na tom mjestu proveo tri godine.³⁰ Prije odlaska u SSSR je uhićivan dva puta: 1923. i 1925. Prvi puta je osuđen na izgon iz Kraljevine SHS, ali je presuda preinačena te mu je dopušten ostanak do završetka studija. U to vrijeme se školovao na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu gdje je 1924. s odličnim uspjehom zaštitio doktorsku disertaciju na temu „*O socijalno-filozofskom aktivizmu Rudolfa Goldscheida*“³¹: *Kritika i obrana marksizma na području filozofije*“.³² Iste je godine nakon uhićenja jednog partijskog kolege izabran na njegovo mjesto u politbirou CK KPJ-a.³³

²⁴ Grigorij Zinovjev (pravo ime Ovsej-Geršen Aronovič Radomiljski) (1883. – 1936.) – sovjetski političar. Pripada frakciji boljševika. Nakon Lenjinove smrti zajedno s Lavom Kamenjevom i Staljinom se obračunava s Trockim. Godine 1925. razilazi se sa Staljinom. Godine 1932. isključen iz partije. Godine 1936. optužen za djelovanje protiv sovjetske vlasti i služenje stranim silama te pogubljen. „Zinovjev, Grigorij Jevsejevič“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 18. IV. 2023., <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67265>

²⁵ Schwartz, „Ante Ciliga (1898-1992)“, 321.

²⁶ Nikolaj Buharin (1888. – 1938.) – sovjetski političar. Nakon Februarske revolucije postaje jedan od vodećih boljševika. Godine 1918. jedan je od vođa opozicije lijevih boljševika (lijevih komunista) mirovnim ugovoru iz Brest-Litovska, kojim je Rusija istupila iz Prvog svjetskog rata i predala Njemačkoj velike dijelove svog teritorija. Kasnije prelazi na Lenjinovu stranu. Nakon Staljinovog preuzimanja vlasti isprva pada u nemilost, ali se kasnije vraća na rukovodeće položaje te sudjeluje u pisanju sovjetskog ustava iz 1936. godine. Unatoč tome, već je sljedeće godine uhićen i 1938. osuđen na smrt pod lažnom optužbom da je planirao atentat na Staljina i druge sovjetske vođe. Jonathan D. Smele, *Historical Dictionary of the Russian Civil Wars, 1916-1926* (Lanham, Boulder, New York i London: Rowman & Littlefield, 2015), 238-240.

²⁷ Očak, „Dr. Ante Ciliga“, 275.

²⁸ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 26.

²⁹ *Borba* – dnevni list. Pokrenut 1922. u Zagrebu od strane komunista. Zabranjen nakon uvođenja šestosiječanjske diktature. Ponovno je pokrenut 1941. na partizanskom teritoriju. Od 1944. izlazi u Beogradu kao službeno glasilo Komunističke partije Jugoslavije. „Borba“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 18. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8734>

³⁰ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 17. Schwartz, „Ante Ciliga (1898-1992)“, 320.

³¹ Rudolf Goldscheid (1870. – 1931.) – austrijski ekonomist i sociolog. Pacifist je i blizak idejama socijaldemokracije, ali nikada nije pristupio Socijaldemokratskoj stranci. Sudionik je i osnivač raznih filozofskih i socioloških društava. „Goldscheid, Rudolf“, *Deutsche Biographie*, pristup ostvaren 18. IV. 2023., <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116754796.html>

³² Očak, „Dr. Ante Ciliga“, 271., Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 18-19. 22-23.

³³ Očak, „Dr. Ante Ciliga“, 272-273.

Sljedeće je godine ponovno uhićen te ponovno osuđen na izgon. Ovaj puta se morao pokoriti odredbama suda. U izgon ga je pratila njegova supruga Ljuba Volčeva. Isprva su trebali biti poslani u Austriju, ali je u posljednji trenutak došlo do promjene plana te je poslan u Italiju. Tamo je ubrzo uhićen i proveo je tri mjeseca u zatvoru prije nego što su vlasti shvatile da je za sve optužbe za koje su ga teretile (vezane uz Proštinsku bunu) proglašena opća amnestija.³⁴ Nakon toga odlazi u Beč gdje je godinu dana prije putovanja u SSSR proveo kao delegat KPJ-a u balkanskom birou Kominterne.³⁵

5. Ciligin boravak u SSSR-u

Boljševici³⁶ na vlast u Rusiji dolaze nakon Oktobarske revolucije u studenom 1917. godine. Takvim razvojem situacije nisu svi bili zadovoljni te je ubrzo nakon toga došlo do početka Ruskog građanskog rata. U Građanskom ratu ratovala su različite skupine različitih interesa no dvije glavne bili su boljševici i bjelogardijci³⁷. Boljševici su se pokazali uspješnijima te su zadržali vlast. Tijekom rata boljševička ekonomska politika nazivala se „ratnim komunizmom“, no nakon rata vlasti su bile prisiljene da uvedu promjene te je proglašena Nova ekonomska politika (NEP)³⁸. Vođa Oktobarske revolucije Lenjinu nije bilo suđeno dugo zadržati vlast nakon kraja Građanskog rata. Njegovo zdravlje se brzo pogoršalo, a od 1922. do smrti 21. siječnja 1924. pretrpio je niz moždanih udara. Već prije njegove smrti njegovi su suradnici zbog lošeg zdravstvenog stanja vođe preuzeli upravljanje zemljom u svoje ruke, a nakon smrti

³⁴ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 23-34.

³⁵ Schwartz, „Ante Ciliga (1898-1992)“, 322.

³⁶ Boljševik – pripadnik frakcije Ruske socijaldemokratske radničke partije, koju je vodio Vladimir Iljič Lenjin. Raskol na boljševike i menjševike dogodio se 1903. Uzimajući u obzir da je frakcija u tom trenutku imala većinu u CK i uredništvu *Iskre* (partijskih novina) dobila je i nadimak „boljševička“ (većinska). Frakcija se zalagala za partijsku organizaciju koja će okupljati malu skupinu profesionalnih revolucionara i služiti kao avangarda proleterske revolucije. „Bolshevik“, *Encyclopedia Britannica* / *Britannica*, pristup ostvaren 25. V. 2023., <https://www.britannica.com/topic/Bolshevik>

³⁷ Bjelogardijac – pripadnik Bijele garde, koja se nakon Oktobarske revolucije borila za vraćanje cara na vlast i obnovu Ruskog Carstva. Kasnije se taj pojam koristi općenito za kontrarevolucionara. „bjelogardijac“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 25. V. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=7988>

³⁸ Nova ekonomska politika – skraćeno NEP. Početkom dvadesetih godina izbijale su česte pobune na selu i Lenjin je shvatio da ih nije moguće suzbiti samo silom. Odlučio se na ustupke u gospodarstvu. U veljači 1921. politbiro je legalizirao „lokalnu ekonomsku razmjenu“ u žitu. Iza te formulacije se zapravo krilo dopuštanje privatne trgovačke aktivnosti. Umjesto rekviriranja žita uveden je porez u poljoprivrednim proizvodima. To je postala srž Nove ekonomske politike (NEP-a). U svibnju 1921. legalizirale su se i manje privatne tvornice, a seljaci su ubrzo dobili pravo trgovanja ne samo lokalno nego i u cijeloj zemlji. S time je zapravo ponovno uveden kapitalizam. Ipak taj kapitalizam nije bio nalik na bilo što što je postojalo prije njega, bankari, industrijalci i zemljoposjednici ostali su dio prošlosti. Robert Service, *Povijest suvremene Rusije: Od carizma do 21. stoljeća*, prev. Marino Buble, Ana Bunčić, Nada Uglješić (Zagreb: Sandorf, 2014), 149-151., 166.

Lenjina počela je prava borba za vlast. Isprva su se vodeći političari Josif Staljin, Grigorij Zinovjev i Lav Kamenjev³⁹ ujedinili protiv Lava Trockog, kojeg su smatrali najvećom prijetnjom. Nakon pobjede nad Trockim dolazi do borbe između Zinovjeva i Kamenjeva na jednoj strani te Staljina i Buharina na drugoj. Zinovjevu i Kamenjevu se pridružuje Trocki te oni formiraju Ujedinjenu opoziciju, koja traži unutarstranačku demokraciju, pojačanu industrijalizaciju te kritizira Staljina da je preblag prema seljacima. Staljin se ipak pokazao jačim te su njegovi protivnici 1927. izbačeni iz Partije. Već na početku sljedeće godine Zinovjev i Kamenjev su se odrekli svojih gledišta i tražili mogućnost povratka. Trocki se odbio pokajati te je poslan u izgon u Almu-Atu (Kazaška ASSR).⁴⁰ Dvije godine nakon Lenjinove smrti, uslijed napete borbe za vlast glavnih protagonista sovjetske politike, Ciliga dolazi u SSSR.

Napustio je Beč 1. listopada 1926. i krenuo na put. Ono što je zatekao u SSSR-u ga nije dojmilo: „Tamo sam suočen sa starom Rusijom, zaostalom i siromašnom, unatoč svim revolucijama“. Njegovo ciljno odredište bila je Moskva, za koju piše: „Grad se činio puno drugačijim nego što sam očekivao. Ništa nije bilo dojmljivo na kućama; sve su se činile staro i neprilagođeno modernim potrebama. To je bio Istok, 'Sveta Rusija'. Ulice su bile popločene ogromnim kamenjem kakvo je Europa poznavala u Srednjem vijeku.“ Unatoč početnom negativnom dojmu nije mu se sve činilo tako crno. Stanovnike Moskve opisuje svježim ljudima s vjerom u bolju budućnost: „Kada sam se bolje upoznao sa svim tim ljudima, ta mladost, ta vjera u budućnost, ta uvjerenost da je život tek na početku, ta nepokolebljiva predanost osiguranju 'svog mjesta pod suncem' mi se činila kao izvanredna karakteristika Sovjetske Rusije.“ Kasnije će o Moskvi rezimirati: „bilo mi je teško ne povjerovati da se ne nalazim u glavnom gradu tatarskih kanova, već u glavnom gradu ruskih careva.“, ali s druge strane naglašava: „Ipak, svuda su se vidjeli znakovi da se rađa novi svijet. Velik broj starih crkava, zvonika i drevnih zgrada se rušio; ulice su proširivane. Novi stil se pojavljivao. 'Strast za uništavanjem je stvaralačka strast' bile su riječi napisane na Nikolajskim vratima 1918. Te riječi nestati će zajedno s vratima na kojima su se nalazile i sa zidom Kitaj Goroda.“ U vrijeme svog dolaska u Rusiju, prema vlastitim riječima, Ciliga je bio pobornik politike koju je zagovarala

³⁹ Lav Kamenjev (1883. – 1936.) – sovjetski političar. Godine 1901. pridružuje se Ruskoj Socijaldemokratskoj radničkoj partiji. Godine 1903. pridružuje se boljševicima. U vrijeme Lenjinove bolesti i nakon njegove smrti se udružuje sa Staljinom i Zinovjevom radi političke borbe protiv Trockog. Staljin se brzo okreće protiv njega i Zinovjeva. Godine 1926. smijenjen sa svih dužnosti, a sljedeće godine isključen iz Partije. Godine 1936. optužen je za protusovjetsku aktivnost i pogubljen. „Kamenjev, Lev Borisovič“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 18. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30084>

⁴⁰ Service, *Povijest suvremene Rusije*, 173-176., 179-183.

većina u centralnom komitetu Komunističke partije Rusije⁴¹, u koju je primljen prvog dana svog dolaska. Ciliga je slobodno izražavao svoje stavove bez suzdržavanja i čak je bio kritičan prema politici Partije. Iz tog ga je razloga jedan od kolega brzo upozorio: „Ne zaboravi moj dragi prijatelju, da nisi u Jugoslaviji gdje možeš kritizirati centralni komitet koliko hoćeš; ne zaboravi da si u Rusiji i da si ovdje, osim ako ne pripadaš centralnom komitetu, nitko i ništa.“ On je na to odmah protestirao rekavši da to nije u skladu s marksističkim principima jednakosti. Kako se upoznao sa životom u SSSR-u ubrzo je saznao još neke neugodne činjenice. Tako mu je jedan Jugoslavenski radnik Risto Samardžić-Noskov⁴² rekao da su sovjetski radnici zatvorenici svojih direktora baš kao radnici kapitalističkih zemalja, samo što je u SSSR-u situacija još gora jer se ne mogu nikome žaliti. „To nije socijalizam, zaključio je, to je ropstvo.“, sjeća se njegovih riječi Ciliga. Jedan jugoslavenski komunist koji se u to vrijeme nalazio u SSSR-u, Mustafa Dedić⁴³ se iz tog razloga razbolio i namjeravao napustiti Partiju. Zbog surove ruske zime u prijestolnici Ciliga se odlučio na putovanje u toplije krajeve. Uputo se u selo Koktebel na Krimu, koje se nalazilo između Teodozije i Sudaka. Tamo se upoznao s uvjetima života seljaka. Primijetio je da su seljaci ipak preferirali kapitalističko uređenje ekonomije, ali zbog nerazumijevanja suprotstavljenosti komunističkih i kapitalističkih ideja se nisu protivili sovjetskoj vlasti. Nakon povratka u Moskvu posjetio je grad Vladimir. On ga također nije dojmio jer je prema njegovim riječima zadržao sve karakteristike najzaostalijih provincija.⁴⁴

U jesen 1927. godine Ciligu je dočekalo još jedno neugodno iznenađenje: nestašica maslaca, sira, mlijeka i kruha. Nije mogao vjerovati da je to moguće u zemlji socijalizma, a ono što ga je još više šokiralo je to da nitko nije ništa poduzimao u vezi toga. Piše: „U Europi, sto puta manja nestašica bi izazvala oluju u tisku, Komunisti bi bili na ulicama i demonstrirali.“ Svi ti negativni dojmovi su ga natjerali da preispita svoje stavove. Udaljio se od linije koju je

⁴¹ Komunistička partija u Ruskom Carstvu i SSSR-u je nekoliko puta u svojoj povijesti mijenjala ime. Osnovana je kao Ruska socijaldemokratska radnička partija 1898. Nakon toga 1912. mijenja ime u Rusku socijaldemokratsku radničku partiju (boljševika), a 1918. u Rusku komunističku partiju (boljševika). Bez obzira na to što ju Ciliga jednostavno naziva Komunističkom partijom Rusije ona u vrijeme njegovog dolaska nosi naziv Svesavezna komunistička partija (boljševika), koji je dobila 1925. godine i koji će imati sve do 1952. kada je promijenila ime u Komunističku partiju Sovjetskog Saveza. Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 28.

⁴² Risto Samardžić-Noskov (1895. – 1930.) – bosansko-hercegovački komunist i sindikalist. Jedan od malobrojnih trockista kojem je dozvoljeno napustiti Sovjetski Savez. Godine 1930. uhićen je u Zagrebu te je umro u zatvoru od posljedica zlostavljanja. Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 28-29.

⁴³ Mustafa Dedić (rođen 1898.) – bosansko-hercegovački komunist i sindikalist. Blizak prijatelj Cilige, koji će s njim dijeliti i zatvorsku sudbinu. Datum i godina smrti nisu poznati. Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 29.

⁴⁴ Ante Ciliga, *The Russian Enigma*, (London: Pluto Press, 1987), 2-3., 9-20., 68.

zastupalo vodstvo Partije i približio se trockističkoj⁴⁵ Opoziciji, koja je u to vrijeme zagovarala eliminaciju elemenata privatnog kapitala na selu i u gradu te ubrzanje industrijalizacije i potpunu kolektivizaciju. Takvu politiku će kasnije preuzeti i samo vodstvo Partije na čelu sa Staljinom. Iako mu se nije sviđao Staljin, još manje mu se sviđalo desno krilo Partije, koje je zagovaralo popustljivu politiku prema seljacima.⁴⁶

Tijekom ljeta 1928. Ciliga se odlučio na još jedno putovanje. Opet na jug, ali ovaj puta na Kavkaz. Pridružio se jednom od jugoslavenskih drugova, Stanku Dragiću⁴⁷, koji je vrijeme provodio u Ingušetiji. Od tamo su otišli u Vladikavkaz, koji je na njega ostavio dojam kolonijalnog grada, s: „jadnim urođenim stanovništvom i malim otokom prosperiteta gdje su živjeli osvajači.“ Unatoč svojim prirodnim ljepotama, Kavkaz se Ciligi činio jako zaostalim. Ipak je primijetio entuzijazam određenog dijela stanovnika za novi život. Taj entuzijazam je posebno bio očit kod žena kojima je nova sovjetska vlast podarila emancipaciju. Krajem kolovoza se vratio u Moskvu kako bi pratio aktivnosti šestog kongresa Kominterne.⁴⁸

Razočarani stanjem koje su zatekli u SSSR-u i protivući se sovjetskom režimu Ciliga i njegovi kolege-istomišljenici se odlučuju na praktično djelovanje. Osnivaju svoju trockističku skupinu koja je imala centralno tijelo koje se sastojalo od šest članova: četiri jugoslavenska komunisti: Dedića, Dragića, Heberlinga⁴⁹ i Cilige i dva ruska člana, Viktora Žankova i Oresta Glibovskog, koji su prije toga bili članovi Komunističke omladinske lige. Osim njih tu je još bilo pet militantnih članova Opozicije i pet drugih simpatizera s kojima su bili u kontaktu. Grupa je bila u tajnom kontaktu s trockističkom organizacijom u Moskvi kroz povjerljivu osobu, koja im je donosila pisma Trockoga. Aktivnosti grupe su se odvijale u dva miljea: među

⁴⁵ Trockizam – politička ideologija temeljena na idejama Lava Trockog. Naziv trockizam je prvi uporabio Lenjin, u uvredljivom smislu, u svojim polemikama s Trockim. Trocki se isprva protivio ideji diktature proletarijata, koju je zastupao Lenjin, jer je smatrao da će ona dovesti do diktature preburokratizirane partije. Ideologija trockizma zagovara ideju permanentne revolucije, koja treba biti internacionalna i protivi se teoriji uspostave socijalizma u jednoj zemlji. Trocki smatra radničku klasu jedinim pravim nositeljem socijalizma i tvrdi da do prave socijalističke revolucije može doći samo u zemljama razvijenog kapitalizma, a ne u zaostalim većinski ruralnim zemljama poput Rusije. Trockizam je bio glavna ideologija Četvrte internacionale, kojom su trockisti nastojali zamijeniti Treću internacionalu (Kominternu), kojom se upravljalo iz SSSR-a. Trockizam je utjecao na teoretičare nove ljevice 1960-ih. U Jugoslaviji je do neke mjere imao utjecaj na Milovana Đilasa, koji je kritizirao birokratizaciju KPJ-a. „trockizam“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 25. V. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62395>

⁴⁶ Ciliga, *The Russian Enigma*, 22., 30-31., 34.

⁴⁷ Stanko Dragić (rođen 1898.) – bosansko-hercegovački komunistički političar. Djelovao kao vođa partijske organizacije u Zagrebu. Stradao je kao žrtva staljinskih čistki. Prema pisanju Cilige ubijen je na otoku Sekirna Gora. Datum i godina smrti nisu poznati. Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 23.

⁴⁸ Ciliga, *The Russian Enigma*, 37., 41-44.

⁴⁹ Stefan Heberling (1903. – 1939.) – srpski komunistički političar. Godine 1933. osuđen je na tri godine zatvora. Stradao je u staljinskim čistkama. Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 32.

radnicima u tvornicama i jugoslavenskim komunistima lijeve orijentacije.⁵⁰ Zanimljivost vezana uz Ciliginu skupinu je da je i prva žena Josipa Broza Tita, Pelagija Bjelousova⁵¹ bila njezina članica.⁵²

Skupina je ubrzo otkrivena. Vlasti su prvo oformile komisiju koja je trebala istražiti o čemu se radi i razbiti skupinu. Ti pokušaji su propali i stvorena je nova komisija, koju su činili članovi iz centralnog komiteta Partije i Kominterne i koju je vodio N. N. Popov, bivši menjševik⁵³. Komisija je došla do svojih zaključaka u kojima je djelovanje Cilige i njegovih drugova bilo osuđeno te je pokušala progurati rezoluciju koja bi podržala te zaključke, no to se nije dogodilo. Na kraju cijelog događaja Ciliga je, zajedno s još dva druga, suspendiran iz članstva u Partiji na jednu godinu, dvadeset drugih optuženih su dobili zapovijed da napuste Moskvu, a ostali su bili ukoreni. U isto vrijeme s tim događajima u Partiji je Staljin vodio uspješnu borbu s desnom frakcijom.⁵⁴

Unatoč tome što je Ciliga bio represioniran, istovremeno su mu povjereni važni poslovi, što je na neki način iznenađujuće i neočekivano. Dobio je zadatak da piše povijest KPJ-a te mu je dopušteno da radi u arhivima Kominterne. On je smatrao da je to bila „komunistička reedukacija“, kojom su ga njegovi progonitelji htjeli potkupiti kako bi prešao na njihovu stranu. Njega sankcije nisu obeshrabrile. Dogovorio se sa svojim drugovima da nastave djelovanje pa makar i ilegalno. Počeli su sastavljati pamflete u kojima su kritizirali politiku i teorije jugoslavenskog centralnog komiteta, jer osim neslaganja s SKP(b)-om Ciliga je također postao protivnik vodstva KPJ, tada na čelu s Milanom Gorkićem^{55,56}

⁵⁰ Ciliga, *The Russian Enigma*, 55-56.

⁵¹ Pelagija Broz (djevojačko prezime Bjelousova) (1904. – 1968.) – ruska komunistička aktivistkinja. Godine 1920. se u Omsku udala za Josipa Broza. Iste godine s njim odlazi u Zagreb gdje sudjeluje u ilegalnoj partijskoj aktivnosti. Nakon Titovog uhićenja i pokretanja Bombaškog procesa 1925. odlučeno je da se premjesti sa sinom Žarkom u SSSR. Nakon Rezolucije Informbiroa, prognana je iz Moskve te joj je zabranjen život u gradovima. Godine 1965., neposredno pred smrt, dopušten joj je povratak u Moskvu. „BROZ, Pelagija Denisovna“, *Hrvatski biografski leksikon (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 27. V. 2023., <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2900>

⁵² Schwartz, „Ante Ciliga (1898-1992)“, 323.

⁵³ Menjševici – frakcija unutar Ruske socijaldemokratske radničke partije nastala nakon unutarpartijskog sukoba iz 1903. godine. Za razliku od boljševika koji su zagovarali ideju o stranačkoj organizaciji male skupine profesionalnih revolucionara, menjševici teže osnivanju masovne političke stranke po uzoru na europske socijaldemokratske stranke. „Menshevik“, *Encyclopedia Britannica | Britannica*, pristup ostvaren 16. IV. 2023., <https://www.britannica.com/topic/Menshevik>

⁵⁴ Ciliga, *The Russian Enigma*, 58-59.

⁵⁵ Milan Gorkić (pravo ime Josip Čižinski) (1909. – 1937.) – jugoslavenski komunistički političar češkog podrijetla. Od 1932. do 1937. generalni sekretar CK KPJ-a. Strijeljan u staljinskim čistkama. „Gorkić, Milan“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 17. IV. 2023., <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=22744>

⁵⁶ Ciliga, *The Russian Enigma*, 60-62.

U jesen 1929. godine Ciliga odlazi u Lenjingrad. Po dolasku tamo imao je sastanak s poglavarom grada, utjecajnim komunistom Sergejom Kirovim⁵⁷. Kirov je bio susretljiv prema Ciligi te se odnosio prema njemu u skladu s njegovim činom u partijskoj hijerarhiji, to jest kao s članom politbiroa inozemne komunističke partije. Razgovarali su o Ciliginom znanstvenom radu te je Kirov naredio da mu se nađe mjesto na Lenjingradskom sveučilištu. Također se pobrinuo da Ciliga i njegovi drugovi dobiju smještaj u partijskoj kući. Pišući o sastanku, Ciliga napominje da je prije dolaska u Kirovljev ured prošao pored mjesta gdje će Kirov kasnije biti ubijen u atentatu, u prosincu 1934. Pišući o tom događaju Ciliga govori: „Interpretirao sam Nikolajevljeve (Kirovljev atentator) pucnje kao čin izrastao iz očaja generacije iz 1917-1924. godine, koja se razočarala rezultatima revolucije i petogodišnjeg plana, ali bez snage da sve ponovno započne.“⁵⁸ Iz tih riječi je vidljivo da Ciliga nije sumnjao u Staljinovu umiješanost u atentat te je pretpostavio da je Nikolajev djelovao sam. Iako to nije u potpunosti dokazano, današnji povjesničari su skloni vjerovati da je Staljin stajao iza atentata na partijskog kolegu Kirova, koji je počeo predstavljati prijetnju njegovoj vlasti.⁵⁹ Ciliga je živio u Lenjingradu od listopada 1929. do uhićenja u svibnju 1930. Osim sveučilišta predavao je i u Regionalnoj partijskoj školi, vodio je tečajeve za tvorničke komuniste i radio u povijesnom odjelu Lenjingradske komunističke akademije. Kao predavača su ga isprva oduševili njegovi učenici za koje piše da su bili: „kulturni i inteligentni, pravi 'džentlmeni' proletarijata.“, no onda je shvatio da su oni zainteresirani za pitanja povijesti i sociologije na površan način te da ih je zanimalo samo ono što je pisalo u njihovim priručnicima. Ono čega tamo nije bilo za njih nije ni postojalo. Profesori na sveučilištu su se dijelili na tri skupine: bivši članovi Opozicije s najvećim teoretskim znanjem, mladi ortodokсни komunisti na nižoj intelektualnoj razini i stara garada koja više nije igrala glavnu ulogu. Osim predavanja Ciliga se bavio i istraživačkim radom. Radio je na odjelu Povijesne komisije Kominterne te je na vlastitu inicijativu istraživao povijest feudalizma kod Južnih Slavena. Bio je zadovoljan uvjetima života u Partijskoj kući.⁶⁰

⁵⁷ Sergej Kirov (pravo prezime Kostrikov) (1886. – 1934.) – sovjetski političar. Istaknuo se u obrani Astrahanja tijekom Građanskog rata. Tijekom karijere je obnašao razne dužnosti uključujući dužnost sekretara CK KP Azerbajdžana, člana CK RKP(b)-a, člana politbiroa te sekretara oblasnog i gradskog komiteta Lenjingrada (de facto gradonačelnik). Bio je Staljinov saveznik i pomagao mu je u obračunu s protivnicima. Smatra se da je Staljin dopustio ili zapovjedio atentat na Kirova 1934. godine, jer je smatrao da je Kirov postao prijetnja njegovoj vlasti. „Kirov, Sergej Mironovič“ *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 21. V. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=31614>, Boguslaw Woloszanski, *To okrutno stoljeće*, prev. Stjepan Muić (Zagreb: Profil International, 2013), 107-109.

⁵⁸ Ciliga, *The Russian Enigma*, 71-74.

⁵⁹ Service, *Povijest suvremene Rusije*, 229. Woloszanski, *To okrutno stoljeće*, 110-112.

⁶⁰ Ciliga, *The Russian Enigma*, 74-75., 77., 85.

Za razliku od Lenjina Staljin nije imao namjeru tolerirati NEP. Njemu i brojnim članovima Partije se nije sviđalo dopuštanje kapitalističkih odnosa. Godine 1928. on pokreće petogodišnji plan te poljoprivreda dopijeva pod državnu kontrolu. Započinje kolektivizacija, kojom su poljoprivredna imanja objedinjena u kolhoze i sovhoze⁶¹ te proglašena borba protiv kulaka⁶². Seljaci time nisu bili zadovoljni, pobune su bile česte, a vlasti su se koristile nasilnim metodama. Zbog prevelikog nasilja, sam je Staljin 1930. morao uredovati napisavši članak „Opijeni uspjehom“ u kojem je upozorio lokalne funkcionare da ne zlouporabljuju svoje ovlasti pri provođenju kolektivizacije. Kao rezultat raskulačivanja i oduzimanja hrane od seoskog stanovništva u sklopu kolektivizacije poginuli su milijuni sovjetskih građana.⁶³ Najveće su žrtve bile u Ukrajini i Kazahstanu gdje je većina stanovništva ovisila o poljoprivredi.⁶⁴ Staljinova politika je za posljedicu imala ukidanje NEP-a, ubrzanu industrijalizaciju zemlje te jačanje njegove vlasti porast represije prema neistomišljenicima. Zagovornici NEP-a Nikolaj Buharin, Mihail Tomski⁶⁵ i Aleksej Rikov⁶⁶ su politički marginalizirani, a na udaru vlasti su se našli svi stvarni i izmišljeni protivnici.⁶⁷

Godine 1929. počinje intenziviranje kolektivizacije i petogodišnjeg plana i Ciliga je te događaje pratio sa velikim interesom. Primijetivši na početku svog boravka u SSSR-u da se na selu zadržala kapitalistička ekonomija i on je sam bio pristalica kolektivizacije. Ipak kada ju je Staljin počeo provoditi nije stao na njegovu stranu jer ga je smatrao predstavnikom nove

⁶¹ Kolhozi i sovhozi – oblici zadružnog bavljenja poljoprivredom u Sovjetskom Savezu. Kolhozi su bili organizacije seljaka u kojoj su članovi plaćani prema vlastitom doprinosu i rezultatima. U slučaju da norma nije bila ostvarena nitko nije primao plaću. Sovhozi su bili oblik organizacije u kojima su seljaci radili analogno radnicima u državnim tvornicama. Primali su fiksnu plaću bez obzira na vlastiti doprinos. Iako je sovhoz bio bliži idealima socijalizma, uzimajući u obzir da seljaci nisu željeli postati najamnim radnicima, vlasti su dozvolile da većina poljoprivrednih gospodarstava budu kolhozi. Service, *Povijest suvremene Rusije*, 202.

⁶² Kulak – naziv za bogatog seljaka u ruskoj i sovjetskoj povijesti. Prije Oktobarske revolucije imali su značajnu ulogu u životu sela. Service, *Povijest suvremene Rusije*, 199.

⁶³ Service, *Povijest suvremene Rusije*, 189-196, 200-201.

⁶⁴ „Holodomor“, *Encyclopedia Britannica* / *Britannica*, pristup ostvaren 20. V. 2023., <https://www.britannica.com/event/Holodomor>, Adeeb Khalid, *Central Asia: A New History from the imperial Conquests to the Present* (Princeton i Oxford: Princeton University Press, 2021), 227-229.

⁶⁵ Mihail Tomski (1880. – 1936.) – sovjetski političar. Tijekom 1920-ih radi kao predsjednik Centralnog vijeća sindikata RSFSR-a, a potom i SSSR-a. Od 1927. član Politburoa. Jedan od vođa „desne devijacije“, koja se protivila Staljinovoj politici kolektivizacije te se zalagala za očuvanje NEP-a. Godine 1930. smijenjen s dužnosti. Nakon optužbe za protusovjetsku aktivnost 1936. godine, u očekivanju uhićenja počinio je samoubojstvo. David R. Shearer, Vladimir Khaustov, *Stalin and the Lubyanka: A Documentary History of the Political Police and Security Organs in the Soviet Union, 1922–1953* (New Haven i London: Yale University Press, 2015), 329.

⁶⁶ Aleksej Rikov (1881. – 1938.) – sovjetski političar. Nakon Oktobarske revolucije kratko vrijeme obavlja dužnost narodnog komesara unutarnjih poslova. Od 1922. član je politburoa centralnog komiteta Partije. Nakon Lenjinove smrti 1924. nasljeđuje vođu na mjestu predsjednika vijeća narodnih komesara. S Buharinom vodi desnu frakciju u Partiji. Godine 1932. smijenjen je sa važnijih dužnosti, a 1937. isključen iz Partije. Slijedeće godine suđeno mu je na montiranom procesu te je pogubljen. „Rikov Aleksej Ivanovič“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 25. V. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52887>

⁶⁷ Service, *Povijest suvremene Rusije*, 200-206.

vladajuće klase, birokracije, koja je ugnjetavala sovjetskog radnika. Za prvi petogodišnji plan piše da je to bio: „ep sovjetske birokracije. Ako je posljednji izašao iz borbe poliven blatom i krvlju to dokazuje da taj ep nije imao ništa zajedničko s herojskom borbom kojoj su se nadale mase oslobođenih radnika, ni s dobom socijalizma.“ Ipak, Ciliga se tada više nego Staljinu protivio desnoj struji u Partiji, koja je bila protiv kolektivizacije. Njih je uspoređivao s predvodnicima promjena u mjesecu thermidoru⁶⁸ u vremenu Francuske revolucije. Kada je Staljin objavio članak „Opijeni uspjehom“ u kojem je opomenuo državne činovnike zbog prebrze kolektivizacije i gdje je napisao da će stupanje u kolektivne farme od sada biti isključivo dobrovoljno, Ciliga se jako zabrinuo. Za njega je to bila pobjeda thermidora i kraj revolucije. Svaki dan se budio iščekujući vijesti o državnom udaru u Kremlju. Na kraju se pokazalo da je članak bio samo Staljinovo strateško povlačenje te se kolektivizacija ubrzo nastavila punom parom. Ciliga ističe i pozitivne strane kolektivizacije. Piše o dolasku tehnologije na selo. Tamo su se pojavili novi traktori, poštanska i telefonska služba te umjetno gnojivo. U selima koja nedugo prije toga nisu imala školu pojavila su se kina. Sve je to zadivljivalo sovjetske seljake. Iako su se opirali i dizali pobune protiv kolektivizacije, na kraju morali popustiti. Ciliga piše: „Tijekom travnja i svibnja 1930. shvatio sam da nijedna sila ne može spriječiti preobrazbu male, zaostale seljačke ekonomije u moćnu poljoprivrednu državnu ekonomiju temeljenu na kolhozima.“ Ističe nove prilike koje su se otvarale pred seljacima koji su se uzdizali na društvenoj hijerarhiji stjecanjem novih znanja, no smatra da su samo promijenili gospodara, prije su to bili bogati kulaci, a sada je to birokracija. Piše da je otpor seljaka kolektivizaciji i novim tehnologijama ličio na otpor domorodaca brodovima i vatrenom oružju konkvistadora. Za sovjetske komuniste kaže: „I drevni i moderni konkvistadori su donijeli ne samo puške i krv nego i novi poredak, ugnjetavački, ali koji je bio na višoj razini nego stari. Osvajači nisu donijeli sreću narodu, donijeli su mu civilizaciju.“ Smatra da su se za vrijeme kolektivizacije sukobljavala tri sustava: državni kapitalizam (predstavlja ga birokracija), privatni kapitalizam (predstavljaju ga kulaci) i socijalizam (predstavlja ga proletarijat). Ciliga piše o tome da je ukidanjem Nove ekonomske politike trebao biti ukinut i kapitalizam, no ističe da je sovjetski sustav zadržao mnoga kapitalistička obilježja: odvajanje radnika i administracije, koncentriranje svih upravnih funkcija u rukama administracije, smanjenje uloge radnika na

⁶⁸ Thermidor – jedanaesti mjesec u francuskom revolucionarnom kalendaru. Riječ se koristi u odnosu na događaj 9. thermidora (27. srpnja) 1794. kada je svrgnuto jakobinsko vodstvo Francuske i ubrzo nakon toga i pogubljeno. „thermidor“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 21. V. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61137>

poslušno izvršavanje zapovijedi, konsolidaciju sustava plaća i povećanje nejednakosti u plaćama između radnika i administratora.⁶⁹

Tijekom 1929. i 1930. Ciligina je grupa počela razmišljati o tiskanju letaka, kreiranju kontakata među radnicima, pripremanju štrajkova i drugim akcijama. Svi osim jednog člana skupine (koji ih je ubrzo i napustio) su se usuglasili s poduzimanjem ozbiljnijih mjera. Čak su i razgovarali o uspostavljanju izravnog kontakta s Trockim. Sve je to budno pratila sovjetska policija te je uhitila Ciligu 21. svibnja 1930. Tada počinje njegov put kroz zatvore Sovjetskog Saveza. U konačnici će izaći na slobodu tek pet godina kasnije: 3. prosinca 1935. kada će napustiti SSSR. Tri je godine proveo u zatvorima u Lenjingradu, Čeljabinsku, Verhne-Uralsku, Irkutsku i Krasnojarsku. Posljednje dvije godine je proveo u izgnanstvu u Sibiru, prvo u Krasnojarsku pa u Jenisejsku. Unatoč patnjama kroz koje je prošao smatra da nije sve bilo negativno u njegovom zatvorskom iskustvu. Misli da ne bi mogao upoznati pravi SSSR da nije bio u zatvoru: „To je vrlo jednostavno; zatvor je jedino mjesto u Sovjetskoj Rusiji gdje ljudi mogu izraziti svoja mišljenja iskreno i otvoreno.“ U zatvoru su bila zastupljena sva mišljenja sovjetskog javnog života, osim onih vladajuće elite.⁷⁰

Neposredno prije uhićenja Ciliga je posjetio Moskvu. Vrativši se u Lenjingrad, predosjećajući da mu se nešto sprema nastojao je zamijetiti znakove da li ga policija prati ili ne. Ubrzo ih je našao. Pred kućom gdje je živio stalno je stajao policajac, a dok ga nije bilo na sveučilištu, agent policije je kopao po njegovom stolu. Razmišljao je o ilegalnom napuštanju SSSR-a. S tom mišlju se i vratio kući 21. svibnja kako bi pokupio stvari koje su mu trebale. No čim je otvorio vrata vidio je uniformiranog agenta GPU-a⁷¹. Agenti su mu rekli da su ga došli uhititi te su izvršili premetačinu u njegovom stanu. Razmišljao je da im se odupre i pobjegne, no u njemu se pojavila želja da dozvoli svoje uhićenje i ode u zatvor imajući osjećaj da će na taj način bolje shvatiti sovjetsko društvo. Nakon što su ga uhitili, policijski auto se odvezao do još jednog njegovog kolege, Dedića te je i on bio uhićen. To je iznenadilo Ciligu jer Dedić tada više i nije bio dio njihove skupine. Nakon dolaska u zatvor Ciliga je Dediću šapnuo: „Ovo je baš kao u buržujkim zatvorima“. Nakon tri dana u zatvoru Ciligu su ispitivali. Ispitivanje se dogodilo usred noći, po običaju sovjetske tajne policije, jer se optuženici u takvim okolnostima nisu znali braniti. Ciligu su upitali zna li zašto je zatvoren. Ciliga je rekao da je to najvjerojatnije

⁶⁹ Ciliga, *The Russian Enigma*, 89-90, 95-96., 99-101, 103-104., 108.

⁷⁰ Ciliga, *The Russian Enigma*, 123-125., 135-137.

⁷¹ GPU (rus. Gosudarstvennoe političeskoe upravlenie: Državna politička uprava) – sovjetska politička policija, nastala 1922. iz ČEKA-e. Godine 1934. prerasla u NKVD. „GPU“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 16. IV. 2023., <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=22908>

zbog intriga njegovih partijskih kolega iz KPJ-a. Dobio je odgovor da GPU ne zanimaju pitanja Kominterne, nego da ih zanima njegovo djelovanje u sovjetskoj Partiji. Ciliga, koji je prije toga odlučio da će sve nijekati sve dok mu se ne predstave dokazi protiv njega, je odgovorio da se u potpunosti slaže s politikom Partije te da mu se jedino ne sviđa politika u Njemačkoj gdje je SSSR tamošnjim komunistima dao instrukciju da socijaldemokrate, a ne naciste, gledaju kao na glavne neprijatelje te da se ne slaže s kadrovskim promjenama u KPJ-u. Istražitelj je odgovorio kako im ta pitanja nisu zanimljiva. Na sljedećem ispitivanju Ciliga je suočen s iskazom, kojeg je za GPU napisao njegov poznanik kojeg Ciliga u memoarima označava samo slovom P.⁷² Ipak pišući o tim događajima kasnije u listu *Spremnost*⁷³, Ciliga otkriva da se radi o drvodjelcu iz Zagreba, Potočkom.⁷⁴ On je bio komunist iz Hrvatske kojem je Ciliga osigurao premještaj u SSSR. Potočki je imao trockističke simpatije i iz tog ga je razloga Ciliga pokušao uvući u svoju grupu. Potočki je to odbio, smatrajući kako je Staljin počeo provoditi politiku Trockoga i ne želeći postati žrtvom represije. Potočki je GPU-u opisao taj susret i tijekom ispitivanja istražitelj ga je pročitao Ciligi. Prema Potočkom Ciliga je tada rekao kako će sovjetska birokracija morati biti nasilno svrgnuta. Iskaz Potočkog je, prema riječima Cilige, bio istinit, no on je zaniijekao da je išta od toga ikada rekao. Kasnije su Ciligi pokazani i drugi dokazi. Ispostavilo se da je GPU znao da je njegova skupina pokušala stupiti u kontakt s Trockim te im je struktura njihove organizacije bila dobro poznata. Rekli su mu da su svi članovi skupine uhićeni te da su svi priznali. Pokazali su mu jedno od priznanja, koje je pripadalo predstavniku centra Opozicije u Moskvi, koji je Ciligi i njegovim drugovima služio kao osoba za kontakt. Iz tog je dokumenta Ciliga zaključio da se ne radi o priznanju nego o izvješću krtice. Na temelju toga je pretpostavio da je predstavnik centra Opozicije svo vrijeme radio kao agent GPU-a te da im je on zapravo postavio zamku. Ciliga je dobio uputu da pismeno odgovori na dva pitanja: koji su njegovi politički stavovi te kakve su bile njegove tajne aktivnosti među Opozicijom? Na drugo pitanje je odlučio ne odgovoriti, no na prvo je dao detaljan odgovor. Napisao je da je Lenjin naučio komuniste kako djelovati, a da ih Staljin uči kako ne djelovati, da je petogodišnji plan progresivan, ali ne socijalistički i da bi Trocki, iako nije ni blizu Lenjina, bio bolji vođa međunarodnog socijalizma od Staljina. Također se osvrnuo na odnos sovjetskih

⁷² Ciliga, *The Russian Enigma*, 139-142.

⁷³ *Spremnost* – hrvatski kulturno-politički tjednik. Pokrenut je 1942., a izlazi do 1945. Iako je formalno podupirao službenu ideologiju NDH bio je jedini list kojeg je prihvaćala neustaška građanska inteligencija NDH. „Spremnost“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 25. V. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57532>

⁷⁴ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 40.

komunista prema komunistima iz drugih zemalja te napisao da ih tretiraju kao sluge i lakaje, a ne kao drugove. Poslije tog iskaza više nije ispitivan. Osuđen na tri godine zatvora.⁷⁵

Uvjeti u zatvoru bili su vrlo loši. Ciliga je bio zatvoren u potpuno tamnu ćeliju gdje su daske bile postavljene na prozore, kako on i čovjek s kojim je dijelio ćeliju ne bi imali ni malo svjetla. Situaciju je pogoršavalo to što je njihov prozor gledao prema dvorištu, a ne prema ulici pa je svakako bilo vrlo tamno. Mogli su čitati jedino ako bi knjigu prinijeli uskim procijepima između dasaka kroz koje se probijalo svjetlo, što su radili naizmjenice. Hrana je također bila vrlo oskudna. Zatvorenicima je bilo poznato da ljude u zatvoru strijeljaju, a ponekad su se čuli krici mučenih zatvorenika. Osim fizičkog GPU je koristio i psihološko mučenje. Ciliga navodi priču jednog zatvorenika kojeg su zaštitari naveli da povjeruje da ga vode na strijeljanje. Pokazalo se da su ga prevarili te su ga vratili nazad u njegovu ćeliju. Ipak, taj je događaj na njega proizveo takav učinak da je preko noći u potpunosti osijedio.⁷⁶

Prema pisanju Cilige jedva više od 50 % zatvorenika u njegovom zatvoru su bili Rusi, ostali su pripadali svim drugim nacionalnostima SSSR-a. Bilo je tamo i mnogo Židova, a u Ciliginom odjeljenju su osim njega još bila četiri stranca. Ono što je Ciligu negativno iznenadilo je bilo to što gotovi svi zatvorenici, osim njega, nisu istupali protiv sovjetskog sustava, čak ni oni koji su bili osuđeni na smrt. Tolika je bila kontrola sovjetske države nad umovima svojih stanovnika: „Ako je takav bio stav ljudi u zatvoru, što se onda može reći o onima koji su živjeli na slobodi?“⁷⁷

Iz Lenjingrada su on i Dedić poslani na odsluživanje trogodišnje kazne na Uralu. Na put su krenuli u listopadu 1930. Na putu tamo stražari su im dozvolili da bez nadzora tijekom stajanja odlaze u bifee. Tako im se ukazala prilika za bijeg, no on i Dedić su odlučili da se neće upustiti u to jer su znali da bi zaštitare u slučaju njihovog bijega čekala okrutna sudbina. Kada su stigli u Čeljabinsk rečeno im je gdje je njihovo konačno odredište. Bio je to politički izolator Verhne-Uralsk. Tamo su se uputili 7. studenog, provevši prije toga vrijeme u čeljabinskom zatvoru.⁷⁸

Došavši u Verhne-Uralsk zatekla ih je tamo potpuno druga atmosfera od one koja je postojala u zatvoru u Lenjingradu. Ispostavilo se da su zatvorenici živjeli na visokoj razini intelektualne slobode. Izdavale su se novine u kojima se slobodno raspravljalo o svim pitanjima

⁷⁵ Ciliga, *The Russian Enigma*, 142-146.

⁷⁶ Ciliga, *The Russian Enigma*, 146-149., 159-160.

⁷⁷ Ciliga, *The Russian Enigma*, 177., 183.

⁷⁸ Ciliga, *The Russian Enigma*, 189., 191-192.

od onih ideološke do onih praktične prirode. Svi članci su bili potpisani autorovim punim imenom i prezimenom te su uglavnom bili kritični prema sovjetskoj vlasti. Ciliga piše: „Kako priznati da su u ogromnosti šutljive Rusije dva ili tri mala otoka slobode, gdje su ljudi još uvijek imali pravo misliti i govoriti slobodno, bili... zatvori?“. Najveća skupina zatvorenika u Verhne-Uralsku bili su komunisti. Kada je Ciliga tamo pristigao bilo ih je 140, a kasnije 180. Anarhista i socijalista je isprva bilo 50, a kasnije im se broj povećao na 80. U sovjetskim zatvorima nije bilo jednakosti. Komunisti su imali bolji tretman pa su tako mogli slati pisma rođacima devet puta mjesečno dok su nekomunisti imali pravo to raditi šest puta mjesečno. Nedugo poslije Ciliga i Dedića u Verhne-Uralsk je pristigao i njihov drug Dragić, koji je kao i oni bio osuđen na tri godine zatvora.⁷⁹

Većina komunističkih zatvorenika u Verhne-Uralsku bili su trockisti, njih 120 od 140. Ostali su bili demokratski centralisti⁸⁰, pristaše Mjasnikove radničke skupine⁸¹ te je čak tamo bio i jedan Zinovjevac. Među nekomunistima su postojale razne skupine: od anarhista preko socijaldemokrata do cionista. Ciliga piše: „Čitatelj će uskliknuti da je postojanje dvadeset grupa i podgrupa na dvjesto zatvorenika smješno. No ne smije zaboraviti da ti zatvorenici nisu obični zatvorenici nego predstavnici svih lijevih tendencija ogromnog društva, istinski ilegalni parlament Rusije.“ Sam Ciliga se pridružio lijevoj frakciji zatvorske trockističke skupine.⁸²

Unatoč frakcionaštvu, u slučaju izživljavanja čuvara nad njima zatvorenici bi pokazivali nepokolebljivo jedinstvo. Kada je jedan stražar bez razloga upucao jednog od zatvorenika, Gabu Jesajana u prsa. Svi zatvorenici su se ujedinili te napravili listu zahtjeva. Tražili su smjenu upravitelja zatvora, jamstva da stražari više neće bez razloga pucati na zatvorenike, oslobođenje ranjenog Jesajana i poboljšanje pravne pozicije zatvorenika i bolju hranu. Započeo je štrajk glađu. Ubrzo je došla vijest da će u Verhne-Uralsk doći komisija koja će istražiti stvar. Iz tog razloga štrajk glađu je zaustavljen. Nakon što komisija nije stigla zatvorenici su ponovno

⁷⁹ Ciliga, *The Russian Enigma*, 199-200., 204., 208.

⁸⁰ Demokratski centralisti – još poznati kao decisti. Bili su disidentska frakcija u RKP(b)-u (Ruskoj komunističkoj partiji (boljševika)), koja se pojavila u ožujku 1919. Uglavnom su ju činili bivši lijevi boljševici. Kritizirali su vodstvo za preveliku centralizaciju Sovjetske države i stranke i zagovarali su dozvoljavanje lokalne inicijative u administrativnim, ekonomskim i partijskim poslovima. Tvrde da je SSSR postao kapitalistička država u trenutku kada je Lenjin predao kontrolu nad ekonomijom državnoj birokraciji koja je postala nova eksploatirajuća klasa. Njihovi su se interesi poklapali s onima Radničke oporbe. Sredinom dvadesetih su se uglavnom pridružili Lijevoj opoziciji Trockog, a samo je mali broj njih preživio Staljinove čistke 1930-ih. Smele, *Historical Dictionary of the Russian Civil Wars*, 1916-1926, 328.

⁸¹ Radnička skupina – disidentska frakcija u RKP(b)-u. Vodi ju komunistički političar Gavril Iljič Mjasnikov. Formirana je 1922. i protivni se Novoj ekonomskoj politici Vladimira Lenjina. Zagovarala je potpunu proletersku revoluciju odozdo i smatra da radnici trebaju upravljati politikom i ekonomijom te da imaju pravo birati između više stranaka. Smele, *Historical Dictionary of the Russian Civil Wars*, 1916-1926, 742-743., Schwartz, „Ante Ciliga (1898-1992)“, 328.

⁸² Ciliga, *The Russian Enigma*, 209-211.

započeli štrajk glađu, koji je trajao sedamnaest dana, sve do dolaska komisije. Komisija je odlučila pristati na posljednje tri točke zahtjeva zatvorenika te kazniti stražara koji je pucao u Jesajana. Zatvorenici su odlučili prihvatiti ponudu komisije. Ispostavilo se da joj nisu trebali vjerovati. Vođe štrajka su odvojeni od zatvorenika i prebačeni u druge zatvore. Ista je sudbina, umjesto oslobođenja, dočekala i ranjenog Jesajana.⁸³

Nakon ekscesa petogodišnjeg plana Staljin je dobio mnogo protivnika. Na partijskom kongresu iz veljače 1934. gotovo je izgubio svoj položaj. Najveća prijetnja njegovoj vlasti bio je Sergej Kirov, lenjingradski partijski šef. Staljin nije gubio vrijeme. Početkom prosinca iste godine Kirov je ubijen od strane atentatora Leonida Nikolajeva. Iako to nije nikad dokazano, postoje mnoge indicije da je Staljin zapovjedio atentat. Za atentat Staljin je optužio svoje protivnike Zinovjeva i Kamenjeva. Početkom 1935. osuđeni su na zatvorske kazne, a već sljedeće godine na smrt.⁸⁴ Prema pisanju Ciliga zatvorsku kaznu su izdržavali u Verhne-Uralску, ali to je bilo već nakon njegovog odlaska.⁸⁵ Osim njih kao žrtve Velike čistke su pali vođe desne devijacije, Buharin, Rikov i Tomski te visoki vojni časnici od kojih je najpoznatiji maršal Mihail Tuhačevski⁸⁶, ali i nebrojeni obični sovjetski građani. Najokrutniji period Velike čistke bio je 1937. i 1938. godine.⁸⁷ Ciliga je na vlastitu sreću do tada već napustio SSSR.

Dana 22. svibnja 1933., Dedić, Dragić i Ciliga su trebali biti pušteni na slobodu. Dva mjeseca prije toga poslali su deklaraciju centralnom izvršnom komitetu i najvišim tijelima GPU-a s molbom da ih se pusti iz SSSR-a, nakon odsluženja kazne. U slučaju da vlast ne odgovori na tu zamolbu zaprijetili su da će se protiv takve odluke boriti svim mogućim sredstvima i u tome su imali potporu drugih zatvorenika. Uvidjevši to, vlasti su ih premjestile iz Verhne-Uralска 18. svibnja 1933. Rečeno im je da idu u Moskvu, no umjesto toga su ih odvojili te je Ciliga premješten u zatvor u Čeljabinsku. Ciliga je odmah zaprijetio čuvarima da će početi sa štrajkom glađu. Zbog toga je premješten u drugi zatvor, za obične kriminalce. Tamo je počeo sa štrajkom. Rečeno mu je da se njegova kazna produžuje na još dvije godine zatvora. Ciliga je poslao telegram u Moskvu gdje se žalio na takvu odluku. Naposljetku je umjesto dvije

⁸³ Ciliga, *The Russian Enigma*, 238-242.

⁸⁴ Service, *Povijest suvremene Rusije*, 225-229.

⁸⁵ Ciliga, *The Russian Enigma*, 296.

⁸⁶ Mihail Tuhačevski – sovjetski maršal. Godine 1914. diplomirao je na vojnoj školi u Smolensku. U prvom svjetskom ratu biva zarobljen, a nakon bijega se priključuje Crvenoj armiji. Istaknuo se pobjedama u Građanskom ratu ratujući na strani boljševika. Godine 1921. guši pobunu mornara u Kronštadtu. Služio na visokim vojnim dužnostima i proveo brojne reforme u Crvenoj armiji. Godine 1935. dobiva maršalski čin. Stradao u staljinskim čistkama. „Tuhačevski, Mihail Nikolajevič“, Hrvatska Enciklopedija (on-line), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 20. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62637>

⁸⁷ Service, *Povijest suvremene Rusije*, 232-235., 239.

godine zatvora dobio produžetak kazne koji se sastojao od tri godine izгона u Irkutsk. Iz tog razloga Ciliga nastavlja sa štrajkom glađu. Dana 20. srpnja poslan je u Irkutsk. Ubrzo nakon toga je stigla odluka da ga se pošalje u Jenisejsk. Na putu u Jenisejsk Ciliga se razbolio te se zadržao na liječenju u Krasnojarsku. Tamo su zatvorenici, zbog loših zatvorskih uvjeta, započeli štrajk glađu kojem se Ciliga iz solidarnosti pridružio. Nakon završetka štrajka GPU je odlučio poslati štrajkaše u sjevernije krajeve. Kako bi to izbjegao Ciliga je pokušao počinuti samoubojstvo. Presjekao si je vene na ruci, ali su taj pokušaj primijetili stražari te je krvarenje uspješno zaustavljeno. Ciliga je preživio te je pušten iz zatvora i dobio je posao u lokalnoj banci. Kako bi konačno napustio SSSR, Ciliga se pozvao na svoje talijansko državljanstvo. Poslao je zahtjev talijanskom veleposlanstvu u Moskvi da mu se pruži njegova putovnica. Unatoč ideološkim razlikama dviju država Italija i SSSR su nedugo prije toga potpisali ugovor o prijateljstvu i neutralnosti i veleposlanstvo je moglo ispuniti njegov zahtjev. Ciliga se na to nije odlučio bez kolebanja te je odlučio prihvatiti putovnicu fašističke Italije samo u slučaju da ne mora ispuniti dodatne uvjete. Veleposlanstvo mu je poslalo putovnicu, no tada se umiješao GPU, koji je izvršio pritisak te je putovnica brzo bila povučena. Nakon toga Ciliga je premješten u Jenisejsk. Tamo je odlučio poslati pismo državnom tužitelju Andreju Višinskom⁸⁸. Na kraju je dobio odgovor da GPU sa stranim državljanima koji se nalaze u situaciji kao što je on može postupati samo na način da ih deportira. Dana 31. kolovoza 1935. dobio je uputu da se zaputi natrag u Krasnojarsk. Tamo je obaviješten da će uskoro biti pušten u inozemstvo. Dana 3. prosinca 1935. uz pratnju agenata tajne policije prešao je granicu s Poljskom.⁸⁹

Po prelasku granice prva stanica na kojoj se Ciliga našao bilo je mjesto Stołpce (današnji Stowbtsy u Bjelorusiji). Nastavio je put do Varšave tijekom kojeg se družio s ostalim putnicima. Primijetio je da u Poljskoj vlada antisovjetsko, ali i antisemitsko raspoloženje. Živuci u SSSR-u Ciliga nije bio svjestan porasta antisemitizma u Europi tog vremena. Viza za Poljsku mu je trajala tri dana pa se brzo iz Varšave uputio prema Brnu u Moravskoj.⁹⁰ Tamo nije bio prvi put s obzirom da je tamo živio kao prognanik za vrijeme Prvog svjetskog rata. Početkom 1936. Ciliga dolazi u Pariz. Tamo počinje sa zapisivanjem svojih doživljaja iz SSSR-a. U jesen 1937.

⁸⁸ Andrej Višinski (1883. – 1954.) – sovjetski političar. Po zanimanju pravnik. Iako je prije toga gajio simpatije prema menjševicima, 1920. se pridružuje boljševicima. Od 1931. služi kao vrhovni državni tužitelj RSFSR, a od 1935. do 1939. kao vrhovni državni tužitelj SSSR-a. Na toj funkciji sudjeluje u organizaciji glavnih montiranih procesa Velike čistke. Od 1949. do 1953. odnaša dužnost ministra vanjskih poslova SSSR-a. „Višinski, Andrej Januarjevič“, „*Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 21. V. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64871>

⁸⁹ Ciliga, *The Russian Enigma*, 307-318.

⁹⁰ Ante Ciliga, *Svjedok najvećih laži dvadesetog stoljeća* (Zagreb: Dora Krušićeva, 2001), 379-384., Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 48.

završio je s pisanjem knjige sjećanja. Objavljena je sljedeće godine pod naslovom *Au pays du grand mensonge (U zemlji velike laži)*.⁹¹ Na engleskom jeziku knjiga je izdana pod naslovom *The Russian Enigma*.⁹²

Među hrvatskim političarima i intelektualcima toga vremena, koji su posjetili SSSR, Ciliga je bio pionir. On je prvi donio izvješće o tome kako je stvarno stanje u toj zemlji. Stjepan Radić, predvodnik HSS-a, je u to vrijeme je bio simpatizer Sovjetskog Saveza te ga je posjetio tri puta. Kući se uvijek vraćao s pozitivnim dojmom govoreći kako su sovjetski pisci i intelektualci zainteresirani za seljački pokret u Kraljevini SHS. Pjesnik August Cesarec⁹³ je u SSSR-u živio od 1934. do 1937. Za razliku od Cilige nakon povratka nije ništa govorio o političkim progonima, gulazima te siromaštvu i obespravljenosti sovjetskih građana.⁹⁴

6. Ciligina suradnja i sukob s Trockim

Nakon što je napustio Sovjetski Savez Ciliga je ubrzo završio u Parizu, kojeg je oduvijek želio posjetiti. Tamo je svoja iskustva prenio grupi antistaljnističkih aktivista, a već prije toga je stupio u kontakt s Lavom Trockim, koji se tada nalazio u Norveškoj i s njegovim sinom Lavom Sjedom⁹⁵, koji je djelovao u Parizu.⁹⁶ Ciliga je sa trockistima stupio u kontakt već krajem 1935. godine o čemu svjedoči pismo Lava Trockog upućeno Janu Frankelu⁹⁷ od 16. prosinca 1935. O Ciliginom javljanju piše: „Pismo ovog čovjeka ostavlja jak dojam. No zbog istih razloga kao i Tarovim⁹⁸, moram pitati ista pitanja: kako je ovaj čovjek izašao iz zemlje?

⁹¹ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 50.

⁹² Schwartz, „Ante Ciliga (1898-1992)“, 324.

⁹³ August Cesarec (1893. – 1941.) – hrvatski književnik i političar. Rano se priključuje socijaldemokratskom pokretu. Sudjeluje u pokušaju atentata na kraljevskog komesara Slavka Cuvaja. Prvi svjetski rat proveo je kao vojnik u Srbiji. Nekoliko je puta posjetio Sovjetski Savez i na temelju iskustava napisao knjige: *Današnja Rusija* (1937.) i *Putovanja po Sovjetskom Savezu* (1940.). Pripada književnom smjeru ekspresionizma. Najveći uspjeh ostvario je dramom *Sin domovine* (1940.) o životu Eugena Kvaternika. Za vrijeme Drugog svjetskog rata zatvoren je u logoru Kerestinec. Strijeljan je nakon neuspjela pokušaja bijega. „Cesarec, August“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 27. V. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=11323>

⁹⁴ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 48-49.

⁹⁵ Lav Sjedom (1906. – 1938.) – stariji sin Lava Trockog. Pratio je oca i majku u egzilu. Bio je najbliži suradnik oca u emigraciji te je radio kao jedan od urednika *Bjulletena opoziciji*. Smatra se da je u njegovoj smrti ulogu imala sovjetska tajna policija. Lav Trocki, *Writings of Leon Trotsky: (1935-1936)* (New York: Pathfinder Press, 1977), 536.

⁹⁶ Schwartz, „Ante Ciliga (1898-1992)“, 324.

⁹⁷ Jan Frankel (1906. – 1984.) – češki političar. Postao dio Trockovog bliskog kruga 1929. Trocki, *Writings of Leon Trotsky: (1935-1936)*, 555.

⁹⁸ A. Tarov (1898. – 1942.) – sovjetski radnik armenskog podrijetla. Godine 1917. pridružuje se boljševicima. Zbog trockističkih ideja poslan u Sibir 1927. Pobjegao je iz logora, prvo u Iran pa u Europu. Za vrijeme Drugog svjetskog rata je član antifašističkog pokreta otpora. Pogubili su ga nacisti. Trocki, *Writings of Leon Trotsky:*

Tko mu je pomogao da pobjegne? S kim je ovdje u kontaktu? Na što misli kad kaže da namjerava osloboditi svoje drugove „svim mogućim sredstvima“? Vidljivo je da je Trocki sumnjičav prema Ciligi. Svoje sumnje objašnjava dalje u pismu: „Teoretski, moguće je da nam hulje iz GPU-a, koji su spremni na sve kako bi nam naštetili, šalju jednog od svojih ljudi da zadobije naše povjerenje kako bi dao svojim poslodavcima mogućnost stvaranja kriminalnog, to jest, pravog staljinističkog, amalgama.“ Ipak na kraju pisma napominje: „Ništa u ovim redcima ne treba uvrijediti tvog pouzdanika. Ako je on iskreni revolucionar, kao što pretpostavljam, on sam treba shvatiti naš oprez prema staljinističkim huljama.“ Već iz sljedećeg Trockovog pisma Janu Frankelu, datiranog na 24. prosinca 1935., vidljivo je da je Ciliga zadobio njegovo povjerenje. U pismu Trocki raspravlja o mogućnosti osnivanja odbora za pomoć političkim zatvorenima staljinskog režima: „Kao što sam veći pisao novom pridošlici (Ciligi), apsolutno je nužno izgraditi široku organizaciju za pomoć revolucionarima zatvorenim u SSSR-u.“⁹⁹ Trocki je tada bio zainteresiran za uključivanje Cilige u kampanju solidarnosti s političkim zatvorenima.¹⁰⁰ U pismu Williju Schlammu¹⁰¹ piše: „Najveća je sramota našeg vremena što radničke organizacije šute o zločinima staljinističke birokracije.“¹⁰² Trockisti su brzo prihvatili Ciligu te je njihovom pariškom časopisu na ruskom jeziku *Bulleten oppozicii*, u siječnju 1936. objavljen njegov članak „Staljinistička represija u SSSR-u“ na naslovnoj stranici.¹⁰³ Sam Trocki je u članku „Staljinovi revolucionarni zatvorenici“ objavljenom 15. siječnja 1936. u listu *New Militant* pozitivno pisao o svjedočenjima o progonima u SSSR-u koje su iznijeli Tarov i Ciliga.¹⁰⁴

Ipak ubrzo je došlo do zahladnjenja odnosa između Cilige i Trockog. U pismu od 2. siječnja 1936. Trocki je dao Ciligi upute da u njihovoj kampanji pomoći zatvorenima u SSSR-u: „pronađe simpatiju i potporu među iskrenim prijateljima Sovjetskog Saveza“. No već se u pismu Janu Frankelu od 24. siječnja 1936. počeo žaliti na Ciligu: „Drug Ciliga je protumačio moje posljednje pismo kao da sam mu, tako da kažem, dao pravo individualno pregovarati s menjševicima i lijevim eserima o potpori zatvorenima (u svakom slučaju, na njegovu vlastitu odgovornost!) (...) U ovim okolnostima, iz čisto praktičnog gledišta, bila bi glupost za Ciligu

(1935-1936), 522. Ciliga ga smatra agentom GPU-a poslanim da ubije Trockog. Ante Ciliga, *Sam kroz Europu u ratu* (Pula: Gordo; Udruga dr. Ante Ciliga, 1998), 56-57.

⁹⁹ Lav Trocki, *Writings of Leon Trotsky: Supplement (1934-1940)* (New York: Pathfinder Press, 1977), 629-630.

¹⁰⁰ Schwartz, „Ante Ciliga (1898-1992)“, 326.

¹⁰¹ Willi Schlammm (1904. – 1978.) – austrijski novinar i političar. Pristaša Lava Trockog. Trocki, *Writings of Leon Trotsky*, 919-920.

¹⁰² Trocki, *Writings of Leon Trotsky*, 631.

¹⁰³ Schwartz, „Ante Ciliga (1898-1992)“, 324.

¹⁰⁴ Trocki, *Writings of Leon Trotsky: (1935-1936)*, 245-249.

da se poveže s menjševicima samo zato što imaju nekoliko tuceta drugova iz SSSR-a u egzilu.“¹⁰⁵ Situaciju je dodatno pogoršala činjenica da je Ciliga, u međuvremenu, poslao svoj članak na objavljivanje menjševičkom glasilu, *Socialističeskij vestnik*. Trocki je bio protivnik menjševika i kategorički je s njima odbijao suradnju. Nakon broja 49 (travanj 1936.), časopis *Bjulleten opozicii* je prestao izdavati Ciligine članke.¹⁰⁶ Iz pisma Viktoru Sergeu¹⁰⁷, od 29. travnja 1936. vidljivo je da je Trocki jako zamjerio Ciligi povezivanje s menjševicima: „Želim usmjeriti tvoju pozornost na činjenicu da je jugoslavenski oporbenjak Ciliga napustio svoje ultralijeve stavove i također iskočio na kolosijek prijateljstva s menjševicima. Njegovo razmišljanje je ovakvo: SSSR nije radnička država, nego bonapartistička država kapitalističkog tipa; demokracija bi bila korak naprijed za SSSR; menjševici su za demokraciju; prema tome menjševici su naši saveznici. Beskorisno je pokušavati naći smisao u ovoj hrpi gluposti...“¹⁰⁸ U travnju ili svibnju 1936. Ciliga je ponovno objavio članak u listu *Socialističeskij Vestnik*.¹⁰⁹ Nakon toga, 3. lipnja 1936., u *Bjulletenu opozicii* su se službeno ogradili od Cilige u priopćenju pod naslovom „O člancima druga Cilige“ u kojem pišu: „Objavljivanjem prvog članka druga Cilige, napomenuli smo da je autor izvan redova bilo koje stranke. U svom članku za *Bjulleten*, br. 49, drug Ciliga je kratko objavio da je njegov pogled na SSSR ultralijevi. Istovremeno drug Ciliga smatra da je moguće surađivati s menjševicima. Povijest revolucionarnog pokreta je puna primjera ultraljevičara koji su zabrazdili u oportunističkim... s drugog kraja spektra. Ne moramo ni spomenuti da naš *Bjulleten* ne može imati iste političke suradnike kao i menjševičke publikacije. To nas obvezuje da prestanemo s objavljivanjem članaka druga Cilige.“ S druge strane uredništvo *Bjulletena* nije umanjilo Ciligin doprinos u raskrinkavanju prirode staljinističkih represija. U nastavku izjave pišu: „Ponavljamo još jedanput: politička kolebanja druga Cilige ne umanjuju ni na koji način značajnost i iznimnost važnih informacija koje su, zahvaljujući njemu, postale vlasništvo svjetske radničke klase.“¹¹⁰ U pismu Viktoru Sergeu, datiranom na isti dan kada je izašlo i priopćenje u *Bjulletenu opozicii*, Trocki piše: „U svakom slučaju je teško zamisliti gluplji čin od Ciliginog objavljivanja članka

¹⁰⁵ Trocki. *Writings of Leon Trotsky*, 633-635.

¹⁰⁶ Schwartz, „Ante Ciliga (1898-1992)“, 326.

¹⁰⁷ Viktor Serge (1890. – 1947.) – rusko-belgijski političar. Isprva anarhist. Nakon Oktobarske revolucije seli se u Sovjetski Savez. Dva puta uhićen zbog trockizma. Godine 1936. dopušten mu je povratak iz SSSR-a. Nakon napuštanja SSSR-a prvo surađuje s Trockim, a potom dolazi s njim u sukob. Trocki, *Writings of Leon Trotsky: (1935-1936)*, 544-545., Fox, „Ante Ciliga, Trocki i državni kapitalizam“, 431., 436.

¹⁰⁸ Trocki. *Writings of Leon Trotsky*, 658-660.

¹⁰⁹ Fox, „Ante Ciliga, Trocki i državni kapitalizam“, 434.

¹¹⁰ Trocki, *Writings of Leon Trotsky: (1935-1936)*, 331.

kod menjševika. Spomenuo sam u drugom dokumentu da sam se složio s tobom o Ciligi odmah nakon njegovih pisama, shvatio sam da on nije ništa više nego menjševik usijane glave.“¹¹¹

Razlog sukoba između Trockog i Cilige je bilo njihovo neslaganje koje je postojalo na dvije razine: organizacijskoj i ideološkoj. Razilaženje na organizacijskoj razini se svodilo na to što su imali različiti pogled kako voditi borbu protiv staljinizma. Dana 14. svibnja 1936. Ciliga je Trockom napisao pismo u kojem se izjasnio za ujedinjeni antistaljinistički front, koji je trebao okupljati antistaljinističke oporbenjake, socijaliste i anarhiste. Smatrao je da njegovo objavljivanje članka u menjševičkom listu predstavlja prijetnju taktici *divide et impera*, koju je Staljinova tajna policija provodila protiv njegovih protivnika.¹¹² Nakon vremena provedenog u Staljinovim zatvorima, gdje su svi oponenti bez obzira na njihove ideološke razlike bili progonjeni Ciliga više nije mario za dogmatizam. Suradnja s drugim antistaljinističkim skupinama, a pogotovo s menjševicima, se Trockom uopće nije sviđala. Nakon podjele unutar Ruske socijaldemokratske radničke stranke na boljševike i menjševike, Trocki je stao na stranu prvih. Na kraju krajeva on je bio jedan od vođa boljševičke Oktobarske revolucije i utemeljitelj Crvene armije i kao takav ortodokсни boljševik nije neobično što nije podnosio menjševike.¹¹³ U pismu Sergeu od 5. lipnja 1936. on o Ciliginom prijedlogu piše: „Ciliga kaže: ako se možeš povezati s Blumom¹¹⁴ protiv fašista, zašto ne bi mogao učiniti isto s Danom¹¹⁵ protiv staljinističke „reakcije“? Već sam se kratko osvrnuo na jedan aspekt tog „argumenta“, a evo i drugi. U usporedbi s fašistima, Blum predstavlja manje zlo. No može li se reći da menjševici predstavljaju manje zlo u usporedbi sa staljinistima? Uopće ne. Kad bi, u SSSR-u, imali izbor između staljinista i menjševika, očito bismo morali izabrati staljiniste, jer menjševici mogu služiti samo kao ljestve za buržuje, koji bi uništili plansku ekonomiju i uspostavili u zemlji režim koji bi bio mješavina tipično ruskog fašizma i ekonomskog kaosa kineskog modela.“¹¹⁶

¹¹¹ Trocki, *Writings of Leon Trotsky*, 666-670.

¹¹² Fox, „Ante Ciliga, Trocki i državni kapitalizam“, 434-435.

¹¹³ Schwartz, „Ante Ciliga (1898-1992)“, 327.

¹¹⁴ Leon Blum (1872. – 1950.) – francuski socijalistički političar i književni kritičar. Od 1920. vođa Socijalističke stranke. Francuski premijer u tri navrata: od 1936. do 1937., 1938. i 1946. do 1947. U vrijeme prva dva mandata uveo 40-satni radni tjedan, plaćeni godišnji odmor, nacionalizirao vojnu industriju i Francusku banku. Za vrijeme Drugog svjetskog rata bio je zatvoren u logorima Buchenwald i Dachau. „Blum, Leon“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 16. IV. 2023., <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8223>

¹¹⁵ Fjodor Dan (1871. – 1947.) (pravim imenom Fjodor Gurvič) – ruski političar, jedan od vođa menjševika. Protivnik Oktobarske revolucije. Zatvoren 1921., a nakon 1922. izgnan iz Rusije. U emigraciji nastavlja s antiboljševičkom aktivnošću. Isprva živi u Berlinu, a nakon dolaska nacista na vlast u Parizu te nakon pada Francuske u New Yorku gdje umire 1947. godine. Jonathan D. Smele, *Historical Dictionary of the Russian Civil Wars, 1916-1926* (Lanham, Boulder, New York and London: Rowman & Littlefield, 2015), 314-315.

¹¹⁶ Trocki, *Writings of Leon Trotsky*, 671-672.

Još jedan razlog zašto se Trocki nije htio povezati s menjševicima je taj što su ga njegovi protivnici u SSSR-u optuživali da je on sam menjševički kontrarevolucionar.¹¹⁷

Osim organizacijskih, između Trockog i Ciliga su se pojavila i ideološka neslaganja. To je bilo jasno i u trenutku kada je Ciliga prvi puta pristupio trockistima sa željom za suradnju. Već je tada Ciliga sebe opisivao kao „ultraljevičara“, a ne kao trockista. Zašto je Ciliga prekinuo s trockizmom? To se dogodilo za vrijeme njegovog boravka u zatvorskom sustavu SSSR-a. Dok je bio u sovjetskim zatvorima Ciliga je provodio vrijeme družeći se s drugim političkim zatvorenicima. Unatoč tome što su bili progonjeni oni se nisu suzdržavali od izražavanja vlastitih stavova i političkih rasprava s drugim zatvorenicima, čak su i izdavali svoje zatvoreničke novine u kojima su komentirali i pisali o važnim političkim pitanjima. Ciliga se brzo našao unutar skupine trockista. Glavna podjela među njima je bila na lijevu i desnu frakciju. Razlog njihove podjele je bila nesuglasica oko toga je li moguće smatrati Staljinov SSSR socijalističkom državom. Desni trockisti, iako nisu smatrali da je Staljinova politika u potpunosti socijalistička, su ipak tvrdili da je SSSR još uvijek socijalistička zemlja. S druge strane, lijevi trockisti su smatrali da je SSSR već prestao biti zemljom socijalizma. Na kraju se sam Trocki izjasnio oko tog pitanja u svojoj knjizi *Problemi razvoja Sovjetskog Saveza* iz 1931. godine. On tamo zauzima stajalište koje su zagovarali desni trockisti i piše o tome kako je SSSR, unatoč Staljinovoj politici, još uvijek radnička država. Knjiga se već sljedeće godine pojavila među zatvorenicima Verhne-Uralska te je značajno ojačala poziciju desnih trockista. Nakon toga Ciliga napušta trockističku skupinu i zauzima „ultralijevu“ poziciju.¹¹⁸

Što je to konkretno značilo? Pojam „ultraljevičar“ se među komunistima često koristio u uvredljivom smislu. Lenjin je naprimjer u svojoj knjizi *Lijeve komunizam: dječja bolest* „lijevim komunistima“ nazvao one pripadnike radničkog pokreta koji su se protivili sudjelovanju u „buržujskim parlamentima“ i „reakcionarnim sindikatima“ jer su ti bili ideološki nečisti. Lenjin ih kritizira zbog prevelikog dogmatizma, koji ih sprječava u praktičnom djelovanju. Staljin je koristio taj termin za trockiste, a Trocki svoje političke protivnike na lijevi.¹¹⁹ Postavlja se pitanje zašto Ciliga koristi taj termin radi opisivanja svojih stavova? Upravo iz razloga jer se u ideološkim pitanjima približio njihovim gledištima. „Ultralijski“ ili

¹¹⁷ Fox, „Ante Ciliga, Trocki i državni kapitalizam“, 435.

¹¹⁸ Fox, „Ante Ciliga, Trocki i državni kapitalizam“, 432.

¹¹⁹ Gilles Dauve, Francois Martin, *Eclipse and Re-Emergence of the Communist Movement*, (Oakland: PM Press, 2015), 90-91., Vladimir I. Lenjin, „*Left-Wing*“ *Communism, an Infantile Disorder: A Popular Essay in Marxian Strategy and Tactics*, (New York: International Publishers, 1940), 20-21., 37., 41., 53.

„lijevi“ komunisti su najaktivniji bili u Njemačkoj¹²⁰ i osim što su oko organizacijskih pitanja sporili s boljševicima (pitanje sudjelovanja u parlamentima i sindikatima) također su s njima imali i ideološke nesuglasice. Jedan od njih, Otto Rühle¹²¹ je 1920. godine posjetio Sovjetski Savez te se razočarao. Nakon povratka u Njemačku pisao je o tome kako novoosnovana država nije socijalistička, nego zemlja državnog kapitalizma te da su radnici u njoj ugnjetavani u istoj mjeri kao i u Njemačkoj. Rühleov kolega Anton Pannekoek¹²² je 1938. pisao u svojoj knjizi *Lenjin kao filozof* da SSSR-om vlada nova eksploatirajuća klasa – birokracija te dodao da je boljševička ideologija posudila više obilježja od buržoazije nego od Marxa.¹²³ Otprilike u isto vrijeme kada i Pannekoek Ciliga je i sam u svojim pisanjima iznio isto stajalište.

Što uopće znači pojam državni kapitalizam i na osnovi čega su ultraljevičari optuživali sovjetsku vlast da je u SSSR-u uveden državni kapitalizam, a ne socijalizam? Pojam državnog kapitalizma još su koristili sami Marx i Engels označavajući njime sustav u kojem država pod kontrolom kapitalista preuzima vlast nad sredstvima proizvodnje. Nikolaj Buharin je 1915. napisao djelo u kojem je državnim kapitalizmom nazvao fazu razvoja kapitalizma u kojoj svi sektori nacionalne proizvodnje dolaze pod državnu vlast. U studenom 1917. dolazi do Oktobarske revolucije i boljševici preuzimaju vlast i tu se Lenjin nalazi u problemu jer je njegova revolucija nije ostvarena prema Marxovom receptu. Marx je pisao da će do prve proleterske revolucije doći u najindustrijaliziranoj državi svijeta, a Rusko Carstvo, u kojem je većina stanovnika živjela na selu i bavila se poljoprivredom, to definitivno nije bilo. U Rusiji je tada industrijska proizvodnja bila još u povojima, osobito u usporedbi sa zemljama Zapada

¹²⁰ Njemačko-nizozemski lijevi komunisti – najaktivniji su bili u Njemačkoj, no zbog nizozemskog podrijetla vodećih članova skupine koristi se pridjev njemačko-nizozemski. Pojavljuju se već na prvom kongresu KPD-a (Komunističke partije Njemačke) i na njemu imaju vodeću ulogu, no ubrzo nakon toga su se našli u manjini. Tada napuštaju KPD i osnivaju KAPD (Komunističku radničku partiju Njemačke). U organizacijskom smislu smatraju da je radničko organiziranje unutar partija i sindikata zastarjelo te da se radnici trebaju organizirati unutar spontano nastalih radničkih vijeća te zbog takvih gledišta, unutar Komunističke internacionale, dolaze u sukob s boljševicima. Dauve, Martin, *Eclipse and Re-Emergence of the Communist Movement*, 91-93.

¹²¹ Otto Rühle (1874. – 1943.) – njemački komunistički političar. Od 1912. do 1918. član Reichstaga. Izabran kao član SPD-a, no 1916. zajedno s Karlom Liebknechtom napušta stranku. Sudjeluje u osnivanju KPD-a 1918., no ubrzo se našao u opoziciji u stranci pa ju napušta. Godine 1920. sudjeluje u osnivanju KADP-a. Zbog protivljenja politici Moskve izbačen je i iz te stranke. Već 1933. (nakon dolaska nacista na vlast), emigrira iz Njemačke prvo u Prag, a onda u Meksiko, gdje stupa u kontakt s Lavom Trockim. Umire u Meksiku 1943. godine. „Rühle, Otto“, Bundesstiftung Aufarbeitung, pristup ostvaren 16. IV. 2023., <https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/de/recherche/kataloge-datenbanken/biographische-datenbanken/otto-ruehle>

¹²² Anton Pannekoek (1873. – 1960.) – nizozemski astronom i komunistički politički intelektualac. Godine 1906. SPD ga je pozvao da u Berlinu podučava historijski materijalizam i on tamo postaje teoretičar antiautoritarnog revolucionarnog socijalizma. Početkom Prvog svjetskog rata njemačke ga vlasti deportiraju u Nizozemsku. Tamo se vraća profesionalnoj astronomiji te dobivao posao na Amsterdamskom sveučilištu gdje 1921. osniva astronomski institut. Njegovi znanstveni interesi su uključivali galaktičku astronomiju i astrofiziku. „Who was Anton Pannekoek?“, University of Amsterdam, pristup ostvaren 16. IV. 2023., <https://api.uva.nl/stargazing/anton-pannekoek/who-was-anton-panekoek.html>

¹²³ Adam Buick, John Crump, *State Capitalism: The Wages System Under New Management* (New York: Palgrave Macmillan, 1986), 122., Dauve, Martin, *Eclipse and Re-Emergence of the Communist Movement*, 94.

kao što je bila Njemačka ili Ujedinjeno Kraljevstvo, prema tome nije se u dovoljnoj mjeri razvio ni industrijski proletarijat koji je trebao biti nositelj revolucije. Zbog toga su već neki lijevi intelektualci kao što je bio austrijski socijaldemokrat Karl Kautsky¹²⁴ pisali o tome da boljševička revolucija u Rusiji može biti samo buržujjska, a ne socijalistička.¹²⁵ Lenjin je to znao te je bio oprezan oko toga da novi sustav u Rusiji ne zove socijalističkim pa je umjesto toga govorio da je sovjetska vlast tek na putu da počne s izgradnjom socijalizma, a trenutno se nalazi u stanju „državno-monopolskog kapitalizma“. Lenjin taj pojam koristi u pozitivnom smislu jer će, prema njemu, uz pomoć tog „državno-monopolskog kapitalizma“ doći do ubrzanja razvoja kapitalizma koji će kulminirati prelaskom na socijalizam, baš kao što je Marx predvidio.¹²⁶ Još za vrijeme Lenjina pojavile su se grupacije među komunistima koje su počele kritizirati Lenjina i njegovu politiku. To su u prvom redu bili lijevi boljševici (ili lijevi komunisti), koji su se protivili Brest-Litovskom mirovnom ugovoru, ali i također kritizirali centralizaciju ekonomije i njezino stavljanje pod kontrolu birokracije.¹²⁷ Kasnije su slična stajališta izražavali i demokratski centralisti, radnička oporba¹²⁸ i radnička skupina, a upravo se njima Ciliga približio nakon prekida s trockizmom.¹²⁹

Ciliga je zauzeo stav prema kojem socijalizam u Sovjetskom Savezu nikada nije ni izgrađen, nego je stanje ostalo u fazi državnog kapitalizma. Drugim riječima eliminirana je stara

¹²⁴ Karl Kautsky (1854. – 1938.) – austrijsko-njemački političar i teoretičar. Djelovao je kao političar u Njemačkoj i Austriji. Isprva je zastupao ortodokсни marksizam, a kasnije je postao socijaldemokrat. Zbog pacifističkih pogleda protivio se Prvom svjetskom ratu, a nakon Oktobarske revolucije kritizira boljševike zbog njihovog izopačenja Marxovih ideja. Ima reputaciju vodećeg socijaldemokratskog teoretičara, koju je dodatno učvrstila njegova knjiga *Materijalističko shvaćanje povijesti*, u kojoj izlaže svoje glavne teorije. „Kautsky, Karl“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 16. IV. 2023., <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30959>

¹²⁵ M. C. Howard, J. E. King, „'State Capitalism' in the Soviet Union“, *History of Economics Review* 34 (2001), br. 1: 111-113.

¹²⁶ Buick, Crump, *State Capitalism: The Wages System Under New Management*, 112-116.

¹²⁷ Lijeve boljševici – skupina koja je nastala na temelju protivljenja mirovnom ugovoru u Brest-Litovsku, kojim je Rusija službeno istupila iz Prvog svjetskog rata te predala Njemačkoj velike dijelove svoga teritorija. Protive se mirovnim pregovorima s Njemačkom, smatrajući da nova sovjetska država ne smije pregovarati s imperijalistima te da treba protiv njih voditi revolucionarni rat. Krajem 1918. ta se grupa u najvećoj mjeri raspala, ali su uspjeli izraziti svoju kritiku prema Lenjinu i njegovom tipu boljševizma. Smatrali su da Lenjin previše popušta seljacima te da će njegova politika dovesti do „političke supremacije poluproleterskih i malograđanskih masa, a to bi bila prijelazna faza za potpunu dominaciju financijskog kapitala“. Kritizirali su preobrazbu SSSR-a od „komunalne države“, kojom su radnici upravljali odozdo u autoritarnu, centraliziranu i birokratiziranu državu. Ronald I. Kowalski, *The Bolshevik Party in Conflict: The Left Communist Opposition of 1918.*, (Basingstoke: Palgrave MacMillan, 1991), 11-17., 19.

¹²⁸ Radnička oporba – disidentska frakcija u RKP(b)-u. Ime joj je dao Lenjin u svojim napadima na nju. Pojavila se 1919. sa zahtjevom da sindikati preuzmu kontrolu nad višim državnim organima i industrijskom proizvodnjom. Smatrali su da je država postala previše birokratizirana i korumpirana te su prosvjedovali protiv utjecaja „buržujjskih specijalista“ u gospodarstvu. Zahtijevali su ekonomsku i političku decentralizaciju, zamjenu postojećih struktura s hijerarhijom izabranih radničkih skupina koja će na vrhu imati „Sveruski kongres proizvođača“. Smele, *Historical Dictionary of the Russian Civil Wars, 1916-1926*, 1028-1029., 1318-1319.

¹²⁹ Schwartz, „Ante Ciliga (1898-1992)“, 328-329.

eksploatirajuća klasa, buržoazija, no umjesto prepuštanja sredstava proizvodnje radnicima ona su se našla u rukama nove eksploatirajuće klase, birokracije. Trocki se s takvim gledištem nikako nije mogao složiti. On je s druge strane smatrao da su radnici ostvarili vlasništvo nad sredstvima proizvodnje te da birokracija nikada nije samostalna klasa, a još manje vladajuća i eksploatirajuća klasa jer iako ima upravljačku kontrolu nad sredstvima proizvodnje, ona ih ne posjeduje. Takva interpretacija, za razliku od Ciligine, bila je u skladu s učenjima Marxa. Također, prema Marxovim učenjima, kapitalizam je bio sustav gdje je postojalo privatno vlasništvo i slobodno tržište. U SSSR-u nije bilo ni jednog ni drugog, prema tome nije bilo moguće zvati SSSR zemljom bilo kakvog kapitalizma, pa tako i državnog. Sam Ciliga se nikada nije uhvatio u koštac s tim rupama u svojoj teoriji, njegova osuda sustava u SSSR-u je bila više moralistička, nego intelektualna te se uglavnom temeljila na njegovim iskustvima političkog zatvorenika.¹³⁰

7. Sukob Komunističke partije Jugoslavije i Cilige

U prosincu 1934. godine, na IV. konferenciji KPJ-a Ciliga je ocjenjen kao trockist, neprijatelj SSSR-a, Staljina i Partije. U to vrijeme se još uvijek nalazio u izgnanstvu u Sibiru. Nakon njegovog izlaska iz SSSR-a on je i u Jugoslavenskom tisku počeo objavljivati članke protiv SSSR-a. Početkom 1936. obratio se uredniku lista *Nova Evropa*¹³¹, Milanu Ćurčinu¹³² i s njim dogovorio suradnju. Osim *Nove Evrope* njegove su članke o staljinističkim represijama objavili i drugi jugoslavenski listovi poput novina *Novosti*. Zbog toga je pokrenuta kampanja članaka protiv Cilige u jugoslavenskom komunističkom tisku. Tome koliko je jugoslavenskim komunistima bilo važno osuditi njegovo djelovanje svjedoči i to da je 1937. članke protiv Cilige pisao i Josip Čižinski Gorkić, tadašnji šef KPJ-a, u kojima Ciligu naziva „agentom Gestapoa“. Ciliga i Lav Sjedorov su se u međuvremenu odlučili na posjet Jugoslaviji te se u listu *Proleter*, u rujnu 1937., pojavio članak „Trockističko-fašistički agenti putuju po Jugoslaviji“ Edvarda Kardelja, koji je pisao pod pseudonimom I. U., u kojem piše da je njihovo putovanje: „nov

¹³⁰ Fox, „Ante Ciliga, Trocki i državni kapitalizam“, 440-442.

¹³¹ *Nova Evropa* – društveno-politički časopis. Izlazio je u Zagrebu od 1920. do 1941. Urednik je bio Milan Ćurčin. Časopis je okupljao liberalne intelektualce i zalagao se za integralno jugoslavenstvo. Tiskan je latinicom i ćirilicom. Okupljao je velik broj suradnika, književnika i znanstvenika. „Nova Evropa“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 18. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44197>

¹³² Milan Ćurčin (1880. – 1960.) – srpski književnik. Za vrijeme Prvog svjetskog rata član je Jugoslavenskog odbora, a od 1920. do 1941. u Zagrebu uređuje list *Nova Evropa*. „Ćurčin, Milan“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 17. IV. 2023., <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13617>

fašistički korak u organizaciji špijunaže, provokacije, izdajstva i ubistva u našim redovima...“.¹³³ Taj je članak vjerojatno uzbunio jugoslavensku policiju o dolasku Cilige te je on u listopadu 1937. uhićen i zatvoren u Zagrebu. Pušten je početkom sljedeće godine i izgnan iz Jugoslavije.¹³⁴ Osim Gorkića još je jedan generalni sekretar KPJ-a pisao o Ciligi, Josip Broz Tito. Početkom 1938. u svom članku za *Proleter* „Trockisti, agenti međunarodnog fašizma“, pod pseudonimom T. T., on piše da je Ciliga desna ruka Trockog te da ga je u Jugoslaviju poslao Mussolini kako bi potkopavao radnički pokret. Ciliga je odgovarao na sve te napade. Optužio je komunistički tisak da je namjerno podigao hajku u javnom prostoru prije njegovog posjeta Jugoslaviji kako bi alarmirao policiju koja ga je kao rezultat toga uhitila i zatvorila.¹³⁵ Ciligine sumnje u nekoj mjeri potvrđuje Titovo pismo njemačkom komunistu Wilhelmu Piecku¹³⁶ u kojem Tito piše o prijetnji trockizma i dolasku Cilige u Jugoslaviju te o njemu izjavljuje: „Ja sam dolje signalizirao da on mora biti raskrinkan i onemogućen.“¹³⁷ Nakon objavljivanja Ciligine knjige *U zemlji velike laži* u ožujku 1938., u lipnju iste godine, u listu *Rundschau* se pojavio članak W. Viktorova (Josipa Broza Tita) pod naslovom „Protiv trockističkih špijuna i njihovih pomagača. Agent fašističke špijunske službe u ulozi 'pisca'“, u kojem Tito naziva Ciliginu knjigu: „'novinom' Gebelsovog propagandnog ureda“, a za Ciligu piše da je „karijerist i dvoličnjak“ te da radi kao najamnik Gestapoa i OVRE-a, talijanske tajne policije.¹³⁸ Ni nakon kraja Drugog svjetskog rata Tito nije zaboravio na Ciligu te ga je spomenuo na 5. kongresu KPJ-a 1948. kada je u govoru istaknuo važnost borbe protiv: „kontrarevolucionarnog trockizma Antuna Cilige“.¹³⁹

8. Drugi svjetski rat

¹³³ Očak, „Dr. Ante Ciliga“, 280-286., 288-290.

¹³⁴ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 55.

¹³⁵ Očak, „Dr. Ante Ciliga“, 290-291.

¹³⁶ Wilhelm Pieck (1876. – 1960.) – njemački komunistički političar. Nakon Drugog svjetskog rata do svoje smrti obnaša dužnost predsjednika Njemačke Demokratske Republike. Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“, 56.

¹³⁷ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 56.

¹³⁸ Očak, „Dr. Ante Ciliga“, 292.

¹³⁹ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 53.

Neposredno prije početka Drugog svjetskog rata Ciliga je sudjelovao u intelektualnom kružoku koji se sastajao jednom tjedno kod bračnog para Ruth Fischer¹⁴⁰ i Arkadija Maslova¹⁴¹, izbjeglih njemačkih komunista u Parizu i raspravljao o važnim političkim temama. Osim njega tamo su sudjelovali i Vera Aleksandrovna¹⁴², književna kritičarka i pripadnica menjševika i Gavrila Mjasnikov¹⁴³, bivši boljševički revolucionar.¹⁴⁴ Njihova glavna tema je bila mogućnost izbijanja novog rata u Europi te su raspravljali o tome kada bi se to moglo dogoditi. Prije početka Njemačkog napada članovi kružoka su počeli razmišljati o napuštanju Francuske. Ciliga je pokušao dobiti propusnicu za odlazak iz zemlje koju je dijelila francuska vlada, preko svojih veza s menjševicima i ruskim socijalističkim revolucionarima, ali bez uspjeha. Na kraju se odlučio na ostanak zajedno s Gavrilom Mjasnikovom.¹⁴⁵ Njemački napad na Francusku je započeo 10. svibnja 1940., a novi predsjednik francuske vlade Philippe Petain¹⁴⁶ već je 17. lipnja zatražio primirje. Dvije trećine francuskog teritorija našlo se pod Njemačkom okupacijom, a ostatak je činila takozvana Višijevska Francuska, pod upravom kolaboracionističke vlade Petaina.¹⁴⁷

Na početku njemačko-talijanskog napada francuske su vlasti izdale zapovijed da se talijanski državljani jave radi zatvaranja u koncentracijske logore. Smatrajući da je poraz

¹⁴⁰ Ruth Fischer (pravo ime Elfriede Eisler) (1895. – 1961.) – njemačka komunistička političarka. Obnašala je dužnost članice Reichstaga i Reichsrata. Nakon dolaska nacista na vlast do okupacije Francuske živi u Parizu. Nakon toga odlazi u Ameriku i radi za američku obavještajnu službu *The Pond*. Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 58.

¹⁴¹ Arkadij Maslov (pravo ime Isak Čemerinski) (1891. – 1941.) – komunistički političar rođen u današnjoj Ukrajini. Njegova se obitelj za vrijeme njegove mladosti preselila u Njemačku. Nakon dolaska nacista na vlast seli se u Pariz, gdje ostaje sve do njemačke okupacije Francuske. Bježi na Kubu. Nađen mrtav u Havani 1941. godine. Navodno je umro od srčanog udara, no sumnja se da ga je ubio NKVD. Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 58.

¹⁴² Vera Aleksandrovna (1895. – 1966.) – ruska književna kritičarka i pripadnica menjševičke frakcije. Ciliga je cijenio njezino znanje o ruskoj književnosti. Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 58.

¹⁴³ Gavrila Mjasnikov (1889. -1945.) – ruski revolucionar i boljševik. Isprva blizak suradnik Lenjina, no kasnije vodi opozicijsku Radničku skupinu. Sudjelovao je u ubojstvu velikog vojvode Mihaila Aleksandroviča, brata posljednjeg ruskog cara Nikolaja II. Prvi komunist koji je zbog svojih gledišta bio uhićen po Lenjinovoj zapovijedi. Bježi iz zatvora prvo u Tursku, pa u Francusku gdje provodi Drugi svjetski rat. Krajem rata se vraća u SSSR, gdje mu se gubi svaki trag. Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 58, 60-61.

¹⁴⁴ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 58-61.

¹⁴⁵ Ciliga, *Sam kroz Europu u ratu*, 9., 14-15., 27-29., 31-36.

¹⁴⁶ Philippe Petain (1856. – 1951.) – francuski maršal i političar. U Prvom svjetskom ratu bio je zapovjednik obrane Verduna. Godine 1940. postaje premijer i nakon njemačkog napada i neuspješne francuske obrane sklapa primirje s Njemačkom. Postaje poglavar Višijevske, neokupirane Francuske te tamo provodi profašističku politiku. Nakon rata osuđen je na smrt, no kazna mu je preobličena u doživotni zatvor. „Pétain, Philippe“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 16. VII. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=47834>

¹⁴⁷ Philip M. H. Bell, *Twelve Turning Points of the Second World War* (New Haven i London: Yale University Press, 2011), 1-3., 9-11., 14-15.

Francuske blizu Ciliga se nije htio javiti, ali nakon nagovaranja prijatelja ipak je pristao. Došao je na mjesto prijave sa zakašnjenjem te ga zbog toga nisu primili. Već sljedeći dan Nijemci ulaze u Pariz. Kod Cilige je to pobudilo veliki interes te je odmah otišao u centar grada kako bi pogledao njemačku pobjedničku paradu. Razočarao se. Njemački pobjednici, umjesto da prođu pod Slavolukom pobjede, koji je i izgrađen kako bi ispod njega mogle prolaziti pobjedničke vojske, su marširali pored njega ne želeći povrijediti osjećaje Francuza. „Ali kako će netko, kako će francuzi cijeliti pobjednika, koji se boji proći ispod *Arc de Triomphea*, koji sam ne cijeni svoju pobjedu!“. Nakon okupiranja Francuske Nijemci su se ponašali više kao turisti, razgledajući francuske spomenike kulture, nego kao osvajači: „U godinu dana što sam još ostao u Parizu pod njemačkom okupacijom, kad god sam prolazio ispred Notre Dame uvijek sam nailazio na njemačke vojnike, koji su pojedinačno ili u skupinama, i čitavim kamionima dolazili pokloniti se i razgledati znamenitu katedralu. Najčešće s fotografskim aparatima, no uvijek neuvjereno, bojažljivo.“. Time su prema mišljenju Cilige pokazali svoj kompleks manje vrijednosti. Kada je došlo do okupacije Jugoslavije od strane sila osovine Ciliga se nije iznenadio. O Kraljevini Jugoslaviji piše: „Pri prvoj ozbiljnoj kušnji vještačka Velika Srbija, koja je živjela u prvom redu od strane pomoći raspala se kao kuća od karata, prirodno i neizbježno.“ Ono što ga je iznenadilo bile su vijesti o zločinima novouspostavljenog ustaškog režima. Smatrao je Hrvate sofisticiranijim i zapadnijim narodom od Srba te ga je iznenadilo da su oni spremni na takve okrutnosti. Smatrao je da je u godinama provedenim u inozemstvu izgubio kontakt sa svojim narodom. Na kraju je odlučio napustiti Pariz, ali ne u smjeru Amerike kako mu je ponudila prijateljica Vera Aleksandrova, nego u smjeru Srednje Europe. Prije samog polaska započeo je iznenadnu romansu sa Simone, kćerkom jednog francuskog obrtnika socijalista, koja mu je čak predložila brak.¹⁴⁸ On ju je ipak napustio, a ona je krajem rata ubijena u Auschwitzu 13. listopada 1944. Na putu prema Italiji se nadao susresti sa svojom drugom ženom Bellom Kroll, podrijetlom iz današnje Bjelorusije. Ona je u to vrijeme živjela s njihovim sinom Pavlom u Lyonu, koji se rodio 31. kolovoza 1937. Godine 1944. cijela je njezina obitelj je odvedena u logor Auschwitz. Preživjeli su samo Pavle i njegov stric. Sama Bella Kroll je ubijena 23. svibnja 1944. zajedno sa svojim roditeljima.¹⁴⁹

Dana 11. rujna 1941. Ciliga kreće na put iz Francuske u Italiju. Put je protekao uz manje komplikacije jer je izgubio putovnicu, no brzo se snašao i nastavio bez nje. Proputovao je sjever Italije, zaustavio se u Milanu i Veneciji te se iz Trsta uputio u Istru. Stigao je u Vodnjan, a

¹⁴⁸ Ciliga, *Sam kroz Europu u Ratu*, 37-38., 40-42., 45., 53-56., 60., 65-73.

¹⁴⁹ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974. – 1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 65.

nakon toga u Šegotiće. Tamo se susreo s braćom i majkom. Nakon toga se zaputio u NDH. Odlučio je prvo posjetiti bivšu ženu Ljubu Volčevu, koja je živjela na otoku Lopudu blizu Dubrovnika. S Ciligom je putovala njegova nećakinja koju njezini roditelji nisu htjeli poslati u talijansku školu u Istri, nego su je zajedno s Ciligom poslali u NDH kako bi dobila hrvatsko obrazovanje. Na putu prema Dubrovniku Ciliga je prvi puta, od jedne suputnice, saznao o partizanskim aktivnostima. Volčeva je ostala simpatizerka komunizma te iako su odnosi između bivših supružnika bili uglavnom prijateljski, brzo su se posvađali te ga je ona istjerala iz kuće. Nakon toga on se zapućuje u smjeru Mostara. U Mostar dolazi u prosincu 1941. Tamo se sastaje sa svojim stricem i s prijateljima iz djetinjstva. Upoznaje se s pričama o ustaškim zločinima prema srpskom stanovništvu i do njega dolaze glasine da je lokalni franjevac fra Leon Petrović¹⁵⁰ sudjelovao u njima. Ciliga ga je poznao jer mu je on predavao vjeronauk kada se školovao u Mostaru te se čak i sastao s njim. Ne mogavši potvrditi optužbe iznesene protiv Petrovića Ciliga je u njih izrazio sumnje jer je Petrović bio tajnik mostarskog biskupa Mišića¹⁵¹, koji je prosvjedovao protiv ustaških zločina i jer je prije stvaranja prve Jugoslavije bio zagovornik politike suradnje sa Srbima. Napuštajući Mostar Ciliga odlazi prvo u Sarajevo pa onda u Bosanski Brod. Putujući kroz Bosnu primijetio je da muslimani većinski podržavaju ustašku vlast. To ga je jako iznenadilo. Takvo ponašanje nastoji protumačiti time što su muslimani podrijetlom Hrvati (on ih smatra Hrvatima koji su zbog drugačije religije počeli činiti posebnu skupinu) i time što je Bosna geopolitički vezana uz Hrvatsku preko koje ima izlaz na more. Formira svoje stajalište o tri vojno-politička pokreta: partizanskom, ustaškom i četničkom: „Isti ljudi, iste strasti, iste vrline, isti grijesi, samo u suprotnim taborima.“ Nakon ulaska u Hrvatsku njegov vlak je prošao pored nekog logora. Od jedne suputnice saznao da se radi o Jasenovcu te da tamo ustaše ubijaju ljude. Smatrajući da se u ratu brzo šire neutemeljene glasine nije bio sklon povjerovati onome što je čuo. Prije dolaska u Zagreb odlučuje se prenoćiti u hotelu u Sisku smatrajući da bi tražeći hotel u Zagrebu mogao lako završiti kao žrtva policijskog uhićenja jer je u tom gradu prije djelovao kao politički agitator. Ono što nije predvidio je da ga će ga vlasti uhititi već i u Sisku.¹⁵²

¹⁵⁰ Grga fra Leo (Leon) Petrović (1883. – 1945.) – franjevački provincijal i mučenik. Ubijen je 1945. zajedno sa šestoricom fratara u Mostaru. Jedan od sveukupno 66 fratara ubijenih u Hercegovini od strane partizana u Drugom svjetskom ratu i poraću. Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974. – 1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 70.

¹⁵¹ Fra Alojzije Mišić (1859. – 1942.) – hercegovački franjevac i mostarsko duvanjski biskup. Nakon uspostave NDH vlastima je napisao nekoliko pisama osude progona i ubijanja židovskog i pravoslavnog stanovništva. Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974. – 1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 70.

¹⁵² Ciliga, *Sam kroz Europu u Ratu*, 75., 79-84., 90-96., 132-135., 139-142., 144-146., 149-150., 153-154.

Isprva su ga zatvorili u zatvor u Petrinjskoj ulici. Proveo je tamo kraće vrijeme. Ubrzo su mu priopćili da će biti pušten. Spremio se i sa svojim stvarima izašao iz zatvora. Nije uspio daleko odmaći kada su se pored njega pojavila dva stražara koja su ga pozvala nazad kako bi „potpisao još jedan papir“. Ciliga se već pobojavao da će sada doći do njegovog „nestanka“, likvidacije bez pravne procedure. Na kraju je samo prebačen u drugi zatvor na Savskoj cesti. Tamo je ostao šest mjeseci. S obzirom da je njegov boravak bio dug počeo je pisati zbirku priča o seljačkom životu u Istri. Pratio je vijesti izvana. Pročitavši u novinama Pavelićev govor na zasjedanju Hrvatskog sabora, koje je trebalo legitimirati stvaranje NDH, došao je do zaključka da je on nedorastao za ulogu velikog vođe naroda. Pavelić, umjesto da opravda svoje vodstvo nad hrvatskim narodom time što je iskoristio priliku da uslijed raspada Jugoslavije stvori hrvatsku državu, ga je opravdao time što je on bio na strani sila osovine, a ne anglofil poput Mačeka. Ciliga je kasnije saznao da se sa takvim govorom Pavelić nastojao svidjeti Nijemcima što je pokazivalo u kojoj mjeri je o njima ovisila njegova vlast. Ustaški pokret Ciliga ne smatra predstavnikom cijelog hrvatskog naroda nego samo jednog njegovog dijela – „gorštačko-dinarskog“. Ističe da za razliku od Hitlera i Mussolinija Pavelić nije izgradio masovni pokret. Njegova se politička baza temeljila na Ustaškoj vojnici, koju su činili seljaci-dinarci iz planina Like, Bosne i Hercegovine i Dalmatinske Zagore, koji su još: „od turskih vremena živjeli patrijarhalno i na autoritarnom obiteljskom i klanskom principu.“ Zanimljivo je da je Pavelić posjetio zatvorenike u zatvoru gdje je Ciliga bio zatvoren i razgovarao s njim. On mu se tom prilikom požalio na batinanje zatvorenika od strane stražara. Također ga je upoznao sa svojim slučajem, objasnivši da više nije komunist te zatražio vlastito oslobođenje. Pavelić je obećao razmotriti njegov slučaj. Nakon rata Ciliga je posrednim putem čuo da je Pavelić njegovu daljnju sudbinu razriješio riječima: „Komunist, bivši komunist, staljinist, trockist, to je sve isto... Šaljite ga u logor!“. Poslan je u Jasenovac. Tamo se jednom prilikom sastao sa zapovjednikom logora Vjekoslavom Luburićem¹⁵³, koji mu je rekao da ga smatra glavnim agentom Kominterne za Balkan. Kasnije je saznao da se ta optužba nije temeljila na ustaškoj gluposti nego na podvali Titove komunističke infiltracije.¹⁵⁴

¹⁵³ Vjekoslav (Maks) Luburić (1913. – 1969.) – hrvatski ustaški političar. Godine 1931. stupa u ustaški pokret. Od 1932. do uspostave NDH živi u Mađarskoj. Zadužen je za organiziranje sustava koncentracijskih logora u NDH, koje organizira po uzoru na njemačke logore. Nakon rata živi u Španjolskoj gdje izdaje časopise *Drina* i *Obrana* te osniva skupinu Hrvatski narodni otpor. Ubijen je od strane pripadnika jugoslavenske tajne službe. „Luburić, Vjekoslav“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 1. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=37359>

¹⁵⁴ Ciliga, *Sam kroz Europu u Ratu*, 158., 162-165., 168-169., 177., 182-184., 314.

Osuđen je na tri godine logora, maksimalnu kaznu. Prije transporta u Jasenovac Ciligi se stvorila prilika za bijeg. Na putu prema kolodvoru odakle je trebao biti odveden u logor bio je ured talijanske vojne misije. Jedan skok značio bi sigurnost, s obzirom da je bio talijanski državljanin. Slično kao i kada su ga vodili u Verhne-Uralsk Ciliga se odlučio ne bježati i proživjeti logorsku sudbinu. Ubrzo nakon dolaska u Jasenovac Ciliga je dobio čin desetnika i imao ga nekoliko dana. U Jasenovcu su zatvorenici bili prisiljeni surađivati s vlastima te čak nekada sudjelovati u ubojstvima. Postojala je i zatvorenička hijerarhija, a čin koji je dobio Ciliga bio je najniži čin u hijerarhiji i nije nosio posebne privilegije, no značio je da Ciliga ne mora sam raditi nego samo nadgledati druge radnike. Shvativši da se od logorskih nadglednika katkad tražilo da sudjeluju u likvidacijama odlučio je više nikada ne preuzimati takve funkcije. Ciliga je od zapovjedništva u logoru tražio da mu vrate njegove rukopise. Na kraju je zajedno s njima dobio i oslobođenje od rada, bolju hranu i prebacivanje u vrtlarsku skupinu. Ciliga to nije mogao objasniti drugačije nego da se: „rodio pod sretnom zvijezdom“. Zapazio je da među logorašima najviše funkcije imaju sami Židovi. Njih je ustaški režim, koji u svojoj srži nije bio antisemitski, smatrao najmanjom prijetnjom. Najgori položaj su imali Srbi, koje su ustaše najviše mrzili, a između njih i Židova je bila skupina komunista, među koje su svrstani svi politički protivnici režima, uključujući i Ciligu. Prema svjedočanstvu Cilige Židovi su ljubomorno čuvali svoj položaj u logoru huškali ustaše protiv drugih skupina. U Jasenovcu se često tražilo od logoraša da likvidiraju jedni druge i oni su koristili tu mogućnost za ravanje računa i rješavanje međusobnih sukoba. Prema pisanju Cilige nežidovski zatvorenici su to radili na individualnoj bazi, dok su Židovi to činili na kolektivnoj okomljavajući se na pripadnike drugih skupina na temelju njihovog kolektivnog nežidovskog identiteta. Ciliga piše: „Ubijali su svi, a najviše ustaše – pravi gospodari položaja i polazna snaga svega zla u Jasenovcu. No, kod svih skupina, sve do ustaša – o čemu ću još govoriti – susretao sam neku nelagodnost, neka kolebanja, neka ispričavanja, neke znakove grižnje savjesti. Kod Židovske skupine, međutim, nikakva traga tomu.“ Ciliga takvo ponašanje pripisuje uvjerenju da su Židovi izabrani narod te kao takvi uzdignuti nad ostalim narodima čovječanstva. Drugim riječima njihov je život bio vrijedniji od života nežidova. Vidjevši u tome krajnje negativnu crtu karaktera židovskog naroda Ciliga je, bez obzira na to, i dalje nastavio smatrati antisemitizam neprihvatljivim. Nije želio negirati pozitivne doprinose židovskog naroda čovječanstvu te naglašava: „Tko mnogo daje, tomu se može i mora mnogo oprostiti.“ U logoru se Ciliga upoznao sa poznatim ustašama koji su vršili zapovjedne funkcije: Vjekoslavom Maksom Luburićem i fra Miroslavom Filipovićem

(Majstorovićem).¹⁵⁵ U jednom slučaju Ciliga je bio svrstan u skupinu za likvidaciju, ali mu je u posljednji tren dozvoljeno da se vrati u svoju baraku te je bio spašen.¹⁵⁶

Prekretnicu u Ciliginom boravku u logoru odigrale su ključne bitke Drugog svjetskog rata: kod El Alamaina i Staljingrada. Već je krajem 1942. postalo jasno da će Njemačka zbog tih bitaka izgubiti rat. Iz tog razloga vodstva brojnih satelitskih država Njemačkog Reicha su počela tražiti način povezivanja sa zapadnim saveznicima. Ciligina knjiga *U zemlji velike laži* bila je objavljena i u Francuskoj i u Ujedinjenoj Kraljevini. Ustaške je vlasti to navelo na pomisao da je on prozapadnjak i anglofil te da bi njegovim puštanjem mogli dobiti simpatije zapadnih saveznika. U međuvremenu je došlo i do promjene vlasti u logoru. Vjekoslav Luburić je zbog krađe njemačkog oružja pao u nemilost i morao se sakriti u talijansku okupacijsku zonu, a uprava logora je pala u ruke anglofilskog elementa u ustaškoj vladi. Ti događaji su doprinijeli Ciliginom puštanju iz logora. Prije samog oslobođenja logor je posjetila komisija pred kojom je Ciliga pokazao svoju dovršenu knjigu o životu seljaka u Istri. Članovi komisije su bili zainteresirani za njegov život te su čak s njim raspravljali o mogućnosti objavljivanja njegove knjige o Sovjetskom Savezu u NDH. Nakon puštanja iz Jasenovca Ciliga je još oko mjesec i pol dana morao provesti u zatvoru iz kojeg je pušten na Staru godinu 1942. U Zagrebu je Ciliga proveo godinu i pol dana, od oslobođenja do sredine 1944.¹⁵⁷ Na kraju članka objavljenog 1980. u *Hrvatskom listu*¹⁵⁸, „Hercegovci jučer, danas, sutra“ Ciliga u podnaslovu „Dvije verzije Vjekoslava Vrančića¹⁵⁹ o mojem izlasku iz Jasenovca“ piše o Vrančićevom svjedočanstvu iznesenom u članku „Dr. Ante Ciliga i Jasenovac“. Tamo Vrančić piše da je Ciliga pušten po

¹⁵⁵ Miroslav Filipović (1915. – 1946.) (još poznat kao Miroslav Filipović-Majstorović, Tomislav Filipović-Majstorović i Tomislav Filipović) – bosansko-hercegovački fratar i ustaški dužnosnik. Zbog svojevoljnog ponašanja protivnog odlukama crkvenih vlasti dobio je dekret o premještanju, kojeg je ignorirao. Uz pomoć Vjekoslava Luburića dolazi u Jasenovac i postaje jedan od zapovjednika logora. Bio je poznat po sadističkom izživljavanju nad zatvorenicima. Zbog toga je 1942. isključen iz franjevačkog reda i crkvene službe, što je potvrdila i Sveta Stolica. Godine 1945. povlači se prema Austriji i predaje Britancima, koji ga izručuju ustaškim vlastima. U Zagrebu je osuđen na smrt. Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974. – 1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 73., „FILIPOVIĆ, Miroslav“, u *Tko je tko u NDH*, (Zagreb: Minerva, 1997), 114-115. Miroslava Filipovića Ciliga smatra žrtvom Pavelićeve „demonško-makijavelističke makinacije“. Tvrdi da ga je Pavelić postavio na dužnost u Jasenovac kako bi preko njega naštetio Crkvi. Prema Ciligi Filipović je zbog svoje uloge u logoru proživljavao duboku unutarnju krizu. Ciliga, *Sam kroz Europu u Ratu*, 205., 268.

¹⁵⁶ Ciliga, *Sam kroz Europu u Ratu*, 185-187., 190., 195., 196-199., 234-235., 239., 205., 206-213.

¹⁵⁷ Ciliga, *Sam kroz Europu u Ratu*, 276-277., 281-283., 295.

¹⁵⁸ *Hrvatski list* – hrvatski iseljenički časopis. Prvi broj izlazi 1. kolovoza 1978. u Mainzu, SR Njemačkoj. Urednici su bili Zlatko Markus, Bruno Bušić i Mladen Schwartz. Posljednji redovni broj izašao je 1. svibnja 1984. Ante Ciliga, *Sve i odmah* (Mainz: Hrvatski list, 1998), 82-84.

¹⁵⁹ Vjekoslav Vrančić (1904. – 1990.) – hrvatski političar. Pristupio je ustaškom pokretu i obnašao razne dužnosti u NDH, uključujući i dužnost ministra obrta, veleobrta i trgovine. Kao predstavnik vlade NDH trebao je predati Saveznicima obavijest o predaji vojske NDH, ali je bio uhićen. Nakon toga bježi u Argentinu. „Vrančić, Vjekoslav“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 6. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65389>

inicijativi samog Pavelića i posredovanjem Eugena Dide Kvaternika¹⁶⁰ zbog svoje knjige o SSSR-u. U istom članku Ciliga spominje da je u jednom pismu poslanom njemu Vrančić iznio sasvim drugo sjećanje prema kojem ga je Pavelić odlučio pustiti tek kada je preko kipara Antuna Augustinčića¹⁶¹ saznao da Ciliga nema veze s partizanima. Naime preko Augustinčića je stupio u kontakt s partizanima kako bi saznao je li im Ciligin život važan. Kada su oni odgovorili da ih Ciliga ne zanima shvatio je da on nije s njima povezan. Ciliga je saznao za te informacije tek nakon pisanja knjige *Sam kroz Europu u ratu* te se odlučio ne uvrstiti ih u ponovna izdanja knjige.¹⁶²

Ciliga je pušten iz zatvora, ali formalno nije oslobođen. Za njega je odgovarao profesor Aleksandar Seitz¹⁶³, državni tajnik ministarstva unutarnjih poslova, koji je Ciligi dao posao u svom uredu te koji je vodio komisiju u Jasenovcu s kojom se Ciliga sastao neposredno prije oslobođenja. Seitz je Ciligi predložio da prevede svoju knjigu o Sovjetskom Savezu na hrvatski. Ciliga je pristao no uskoro je uvidio da to neće biti moguće s obzirom da je njegova knjiga bila potpuno antitotalitaristička i neprilagođena za objavljivanje u NDH. Umjesto toga predložio je Seitzu da napiše seriju članaka o SSSR-u za anglofilski časopis katoličke inteligencije *Spremnost*. Nakon dnevnog lista *Hrvatski narod*, tjednik *Spremnost* je bio najveći novinski projekt u NDH. Izlazio je od ožujka 1942. do svibnja 1945. Prvi urednik bio je Ivo Bogdan¹⁶⁴. Podnaslov *Spremnosti* nam govori da je to list koji je „misao i volja ustaške Hrvatske“. Unatoč tome već krajem Bogdanovog uredničkog mandata dolazi o deideologizacije lista, manjoj zastupljenosti političkih tema, a većoj zastupljenosti gospodarskih, kulturnih i umjetničkih

¹⁶⁰ Eugen Dido Kvaternik (1910. – 1962.) – hrvatski ustaški političar. Sin političara i vojnog časnika Slavka Kvaternika. Organizira uspješni atentat na kralja Aleksandra u Marseilleu 1934. Nakon uspostave NDH obnaša razne dužnosti u represivnom aparatu te sudjeluje u progonima režimu nepodobnih ljudi. Krajem 1942. razriješen svih dužnosti. Nakon rata bježi u Argentinu. Tamo često piše članke za *Hrvatsku reviju* i u njima predstavlja sebe kao naivnog izvršitelja Pavelićevih zapovijedi. Poginuo je u prometnoj nesreći. „KVATERNIK, Eugen Dido“, *Hrvatski biografski leksikon (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 6. VI. 2023., <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11632>

¹⁶¹ Antun Augustinčić (1900. – 1979.) – hrvatski kipar. Nakon rata radi kao profesor na Akademiji likovnih umjetnosti i djeluje kao član JAZU-a. Poznata djela su mu *Spomenik maršalu Titu* (1948.) u Kumrovcu, konjanička skulptura *Mir* (1952. – 1954.) u New Yorku pred zgradom UN-a i *Spomenik Seljačkoj buni i Matiji Gupcu* u Gornjoj Stubici (1973). „Augustinčić, Antun“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 6. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=4619>

¹⁶² Ciliga, *Sve i odmah*, 41-43.

¹⁶³ Aleksandar Seitz (1912. – 1981.) – državni dužnosnik u NDH. Pripadnik ustaškog pokreta. Obnaša dužnosti tajnika u Predsjedništvu vlade, zastupnika Hrvatskog sabora, državnog tajnika MUP-a i tajnika Ministarstva skrbi. U svibnju 1945. emigrira iz Hrvatske u Austriju i Italiju, a nakon toga u Argentinu. „SEITZ, Aleksander“, u *Tko je tko u NDH*, (Zagreb: Minerva, 1997), 356.

¹⁶⁴ Ivo Bogdan (1907. – 1971.) – hrvatski novinar i publicist. Član ustaškog pokreta. Pokretač listova *Hrvatski narod*, *Croatia*, *Spremnost*. Od početka 1944. glavni ravnatelj za propagandu u NDH. Nakon rata odlazi u emigraciju u Argentinu. Pokreće časopis *Studia Croatica*. Ubijen je u atentatu. „Bogdan, Ivo“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 3. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8359>

tema. Taj se trend nastavio i sa novim urednikom Tiasom Mortigijom¹⁶⁵, neortodoksnim pripadnikom Ustaškog pokreta, koji nije dolazio na političke sastanke, nije plaćao članarinu te je želio da njegov tjednik bude nešto više od pukog ideološkog glasila režima.¹⁶⁶ *Spremnost* se podčinjavala drugom modelu cenzure te je njezin urednik mogao objavljivati i ono što druge novine nisu smjele. Mortigija je to koristio pa je objavljivao u rubrikama Odjeci iz svijeta i Dokumenti prevedene govore Winstona Churchilla, zaključke sa savezničkih konferencija, a u posljednjim mjesecima rata izvješća *Spremnosti* o stanju na europskim bojištima poprimaju neutralan karakter bez „navijačkog“ pristupa.¹⁶⁷ Ciliga je prihvatio je prijedlog. Odlučio je riskirati pa je osim kritike komunizma u člancima izrazio i svoje mišljenje zašto je komunizam ipak superiorniji nacionalsocijalizmu. Članci su bili vrlo popularni i izazvali su polariziranu reakciju.¹⁶⁸ Objavljeno ih je sveukupno četiri: „U vrtlogu pjatiljetke“, „Rezultati pjatiljetke u brojkama“, „Kroz sovjetske tamnice“ i „Kuda ide Rusija?“. Godine 1943. članci su okupljeni u knjigu pod nazivom *Deset godina u Sovjetskoj Rusiji*. U *Spremnosti* je Ciliga napisao još jedan članak o SSSR-u, koji nije ušao u njegovu knjigu, „Preduvjeti i granice uspona današnje Rusije“.¹⁶⁹ Tijekom svog boravka u Zagrebu, preko kolegice s kojom je zajedno studirao u Beču, Ciliga se susreo i s nadbiskupom Alojzijem Stepincom. Predložio mu je posredovanje između umjerenih ustaša i HSS-a radi osnivanja prozapadne vlade prihvatljive Saveznicima i sprječavanja dolaska komunista na vlast. Na Ciligino iznenađenje Stepinac je uvjeren tvrdio da do dolaska komunista na vlast u Hrvatskoj neće doći te je odbio posredovanje. U svojim memoarima Ciliga opisuje i puč Vokić¹⁷⁰-Lorković¹⁷¹. Tvrdi da je Lorković preko generala

¹⁶⁵ Tias Mortigija (1912. – 1947.) – hrvatski novinar i publicist. Isprva radi kao urednik dnevnika *Hrvatski narod*, a od 1942. do 1944. kao urednik lista *Spremnost*. Nakon rata je 1947. osuđen na smrt zbog ratnih zločina. Presudu je poništio županijski sud u Zagrebu 2003. godine. „Mortigija, Tias“, *Hrvatska enciklopedija* (on-line), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 21. VII. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42034>

¹⁶⁶ Ivica Matičević, *Prostor slobode: književna kritika u zagrebačkoj periodici 1941 – 1945.* (Zagreb: Matica hrvatska, 2007), 285-284., Mario Jareb, *Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016), 580-581.

¹⁶⁷ Alan Labus, *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* (Zagreb: Plejada, 2011), 65-68.

¹⁶⁸ Ciliga, *Sam kroz Europu u ratu*, 300-307.

¹⁶⁹ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974. – 1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 85., Nikica Mihaljević, *Ustaški put u socijalizam u teoriji i praksi NDH: zbirka rasprava i članaka nikad objavljenih poslije 1945.* (Zagreb: Naklada Pavičić, 2016), 136., 148., 163., 188., 195.

¹⁷⁰ Ante Vokić (1909. – 1945.) – hrvatski ustaški političar. Suosnivač Crne legije. Početkom 1944. postaje ministar obrane. Zajedno s Mladenom Lorkovićem, ministrom unutarnjih poslova sudjeluje u uroti kojom je NDH trebala prijeći na stranu zapadnih saveznika. Urota je bila neuspjela i Vokić je uhićen i u travnju 1945. ubijen. „Vokić, Ante“, *Hrvatska enciklopedija* (on-line), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 3. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65251>

¹⁷¹ Mladen Lorković (1909. – 1945.) – hrvatski ustaški političar. Od 1941. do 1943. u vladi NDH obnaša dužnost ministra vanjskih poslova, a od 1943. do 1944. ministra unutarnjih poslova. Sudjeluje u neuspjeloj uroti s ciljem prelaska NDH na stranu saveznika zbog čega je uhićen i nedugo prije sloma NDH ubijen. „Lorković, Mladen“, *Hrvatska enciklopedija* (on-line), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 3. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=37179>

Glaise-Horstenau¹⁷² bio povezan s dvadesetosrpanjskim urotnicima¹⁷³ u Berlinu te da je planirao svoj prozapadni puč uz znanje Pavelića. Poslije neuspjeha urotnika u Njemačkoj Pavelić je, prema Ciligi, odlučio izdati Lorkovića te je dao Luburiću dozvolu za njegovo uhićenje te kasnije i ubojstvo.¹⁷⁴

U proljeće 1943. Ciliga dobiva poziva na sudjelovanje na Goebbelsovom „Europskom kongresu protiv boljševizma“ u Beču. Budući da nije želio imati veze s nacizmom on je odbio sudjelovanje. Matica hrvatska je u zimi 1943. – 1944. dodijelila nagradu njegovoj knjizi *Štorice iz Proštine*, koju je napisao u Jasenovcu. Jesenu 1943. je došlo do drastičnog pogoršanja njegovog vida, a gotovo je istovremeno dobio otkaz kod Seitza jer je odbio napisati ustašku propagandnu brošuru. Na Ciliginu sreću u službu ga je tada uzeo Ivo Bogdan i dao mu dozvolu da ode na liječenje u Beč. Nakon kratkog boravka u Beču Ciliga je brzo posjetio Berlin, gdje će se zadržati gotovo do samog kraja rata, uz povremena putovanja u Beč radi liječenja. Prilikom života u Berlinu mu je uglavnom pomagalo osoblje veleposlanstva NDH-a. Tu se posebno isticao kulturni ataše Luka Fertilio¹⁷⁵, Ciligin kolega sa sveučilišta u Beču i čovjek umjerenih gledišta. Kako se Crvena armija bližila Berlinu Ciliga je počeo razmišljati o napuštanju grada. Na kraju mu je to uspjelo 7. veljače 1945. kada je u vlaku koji je dan na korištenje hrvatskom veleposlanstvu radi evakuacije osoblja.¹⁷⁶ Upravo je tijekom veljače Crvena Armija počela s pripremama za napad na Berlin, a grad je okružen tijekom travnja. Dana 30. travnja Hitler je počinio samoubojstvo, a novo njemačko vodstvo se 8. svibnja odlučilo na potpisivanje kapitulacije.¹⁷⁷ Nakon napuštanja Berlina Ciliga je imao dvije opcije: mogao je otići u Hannover ili u Bavarsku. Smatrajući kako će Hannover biti u britanskoj okupacijskoj

¹⁷² Edmund Glaise von Horstenau (1882. – 1946.) – njemački i austrijski general. Za vrijeme Drugog svjetskog rata služi kao general u Zagrebu. Protivnik je ustaškog režima i osuđuje teror kojeg on provodi. Pri kraju rata se povezoao s antinacističkim krugovima u Njemačkoj. Na kraju rata ga uhićuju saveznici i zatvaraju u logor, gdje je počinio samoubojstvo. „Glaise von Horstenau, Edmund“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 3. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=22162>

¹⁷³ Dvadesetosrpanjska urota – pokušaj atentata na Hitlera, koji se dogodio 20. srpnja 1944. Atentat je organizirala skupina časnika Wehrmachta. Zadatak izvršenja dobio je pukovnik Claus von Stauffenberg. Pokušaj atentata dogodio se u Hitlerovom stožeru Vučja jama u blizini Rastenburga. Stauffenberg je blizu Hitlera ostavio aktovku s bombom te napustio prostoriju. Nakon eksplozije napustio je mjesto atentata vjerujući da je Hitler poginuo te se zaputio u Berlin. Tamo su urotnici pokušali organizirati državni udar, ali kada se proširila informacija da je Hitler živ njihov je pokušaj propao. Zapovjednici odani Hitleru su brzo uhitili pobunjenike, koji su u kratkom roku pogubljeni. Woloszanski, *To okrutno stoljeće*, 257-265.

¹⁷⁴ Ciliga, *Sam kroz Europu u ratu*, 316-322.

¹⁷⁵ Luka Fertilio (1903. – 1985.) – hrvatski novinar. Radio za *Obzor* i *Jutarnji list*, no otpušten je jer je bio u dodiru s političkom emigracijom. Za vrijeme NDH radi kao ataše za tisak u veleposlanstvu u Berlinu. Nakon rata emigrira u Čile gdje radi kao profesor na sveučilištu u gradu Valdivia. „FERTILIO, Luka“, u *Tko je tko u NDH*, (Zagreb: Minerva, 1997), 113.

¹⁷⁶ Ciliga, *Sam kroz Europu u ratu*, 327-331., 341., 351-352.,

¹⁷⁷ Gerhard L. Weinberg, *A World at Arms: A Global History of World War II* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 819-827.

zoni, a Bavarska u američkoj izabrao je Bavarsku. Smatrao je da su Britanci nepouzdanici te da bi ga mogli predati sovjetima kako bi kod njih u zamjenu dobili koncesije. Kako se rat bližio kraju odlučio je napustiti Bavarsku te poći prema austrijskoj ili švicarskoj granici. Na put je krenuo s biciklom i ruksakom u kojem je ponio nekoliko najdražih knjiga, sendviča i bocu konjaka. Čekalo ga je pravo putovanje s puno vraćanja i prepreka, ali na kraju je uspio stići u Austriju. Putujući vlakom prema gradu Landecku čuo je vijest o Hitlerovom samoubojstvu. U Landecku je dočekaio ulazak američke vojske u grad.¹⁷⁸

9. Ciligin život nakon rata

Uzimajući u obzir da je Ciliga bio protivnik komunizma kakvog je predstavljao Tito odlučio je ne vratiti se u Jugoslaviju. Prema dokumentima UDB-e Ciligu su nastavili smatrati prijetnjom u Jugoslaviji. Tako je u jeku jugoslavenskog sukoba sa Staljinom za vrijeme istraživanja slučaja Hebrang, general-major Milorad Milatović¹⁷⁹, šef UDB-e u Srbiji, tražio i Ciligin dosje. U izvješću su bila i tri iskaza jugoslavenskih agenta koji su pratili Ciligu prilikom njegovog posjeta Trstu 1946. U jednom iz njih, izvješću agenta kodnog imena Nestor piše da je Ciliga postao pobočnik u glavnom ustaškom stožeru, no nisu navedeni nikakvi dokazi za tu tvrdnju.¹⁸⁰

Nakon rata je uglavnom živio u Parizu i Rimu. Odmah nakon rata stupio je u kontakt sa sinom Pavlom iz drugog braka i s njim isprva živi u Rimu, a potom se sele u Pariz, gdje žive do 1958. godine.¹⁸¹ Tada više vremena počinje provoditi u Rimu, a nakon smrti sina Pavla definitivno se preselio u Rim. Sin mu je umro 2. lipnja 1962. godine tako što je nestao s broda na kojem je putovao u blizini Cannesa. Njegovo tijelo nikada nije pronađeno i okolnosti smrti nikada nisu razjašnjene. Ciliga je uvjerenio tvrdio da mu je sin bio žrtva ubojstva, ali nikada nije o tome mnogo govorio.¹⁸² Na preseljenje u Rim su utjecali i drugi faktori. U prvom redu je to bilo zdravlje, na koje je pariška hladna klima imala loš utjecaj. Tijekom pedesetih Alžirski rat za neovisnost je bio u punom jeku te su se u Parizu događali česti teroristički napadi. Osim toga

¹⁷⁸ Ciliga, *Sam kroz Europu u ratu*, 465-467., 470-471., 473., 483-492.

¹⁷⁹ Milorad Milatović (1911. – 1997.) – jugoslavenski general i obavještajni službenik. Sudjelovao je u procesu protiv Andrije Hebranga. Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 97.

¹⁸⁰ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 96-97.

¹⁸¹ Branka Mogorović, *Posljednji hrvatski argonaut dr. Ante Ciliga: razgovori o nacionalnom i univerzalnom – prilozi za biografiju* (Pazin: Matica hrvatska, Ogranak; Pula: Udruga „Dr. Ante Ciliga“, 2011), 306-307.

¹⁸² Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 96., 106.

Ciliga se našao na udaru prijetnji srpskih emigranata i jugoslavenskih tajnih službi jer je tada vodio kampanju vezanu uz potporu Alojziju Stepincu.¹⁸³ Ciligino se zdravlje tijekom godina pogoršavalo, pogotovo njegov vid. Kasnije je dobio i želučane tegobe. Obolio je od čira koji je morao operirati. Ciliga se poslije rata oženio i treći put s Lyidijom Singrist-Angelson, s kojom je živio u Rimu. Ona je bila podrijetlom iz Rusije, a umrla je 1967.¹⁸⁴

Nakon završetka rata Ciliga je objavio nekoliko knjiga. Najvažnija od njih je *Sam kroz Europu u ratu: Drugi svjetski rat u doživljajima vanstranačkog čovjeka*, čiji je prvi svezak objavljen u Parizu 1954. godine. Prvo cjelovito izdanje knjige na hrvatskom jeziku objavljeno je u Rimu 1978. Od ostalih knjiga objavljenih nakon rata vrijedi izdvojiti: *Lenjin i revolucija* (1948.) i *Sibirija zemlja izgnanstva i industrijalizacije* (1950.), *La Yugoslavie sous la menace interieure et eksterieure* (1951.), *Dokle će hrvatski narod stenjati pod srpskim jarmom? Diskusija o suvremenim problemima hrvatske politike* (1952.), *La crisi di Stato della Jugoslavia de Tito* (1972.) i *Il Labirinto Jugoslavo* (1984.).¹⁸⁵

Osim publicističkom, Ciliga se nakon rata još bavio i novinarskom aktivnošću. Bio je član Hrvatskog radničkog saveza, sindikata hrvatskih radnika u sklopu Francuskog saveza kršćanskih radnika, u kojem je uređivao njegov mjesečni list *Hrvatski radnik*, kojeg je uređivao od 1950. do 1957. Ciliga je sudjelovao i u Hrvatskom narodnom odboru, organizaciji koju je vodio Branimir Jelić¹⁸⁶ te od 1958. uređivao njegov *Bilten*. Godine 1960. došlo je do raskola u HND-u te je Ciliga s nekolicinom drugih članova izbačen. Oni osnivaju Hrvatski demokratski odbor, a Ciliga počinje uređivati njegov *Bilten*. Ubrzo je, već sljedeće godine, došlo do sukoba unutar nove organizacije, u kojem je Ciliga optužio Miroslava Varoša¹⁸⁷ da radi protiv interesa skupine i da je agent UDB-e.¹⁸⁸ U jednom intervjuu na početku devedesetih Ciliga je ovako objasnio svoje optužbe: Varoš je dobio direktivu od UDB-e da unutar Hrvatskog demokratskog

¹⁸³ Tihomir Dujmović, *Razgovori s dr. Antom Ciligom* (Zagreb: Profil, 2009), 131-132.

¹⁸⁴ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 106., Ivan Čizmić, Marin Sopta, Vlado Šakić, *Iseljena Hrvatska* (Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2005), 275.

¹⁸⁵ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 98-100., 109., 112., Mihaljević, *Ustaški put u socijalizam u teoriji i praksi NDH*, 114.

¹⁸⁶ Branimir Jelić (1905. – 1972.) – hrvatski liječnik i političar. Godine 1932. postaje poglavni pobočnik Ante Pavelića. Na početku Drugog svjetskog rata ga uhićuju britanske vlasti te rat provodi zatvoren na otoku Man. Nakon rata osniva Hrvatski narodni odbor i politički djeluje u iseljeništvu. Umro je od posljedica atentata. „JELIĆ, Branimir“, u *Leksikon hrvatskog iseljništva i manjina* (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Hrvatska matica iseljenika, 2020), 562.

¹⁸⁷ Miroslav Varoš – hrvatski političar. Djelovao u iseljeništvu. Prema mišljenju mnogih iseljeničkih aktivista i političara, uključujući Ciligu, bio je agent UDB-e. Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 1.

¹⁸⁸ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 100-102.

odbora organizira terorističku skupinu koja je trebala raditi za francusku tajnu službu i primati milijun franaka mjesečno. Oni bi iz Francuske preko Italije upali u Jugoslaviju te bi ih tamo UDB-a uhitila i iskoristila da ocrni djelovanje HDO-a i hrvatske političke emigracije općenito. Ciliga je uvjeren da je iza Varoša stajala UDB-a zato što je teroristička organizacija djelovala jako neprofesionalno. Akcije koje su trebale biti tajne i poznate samo malom broju ljudi su dogovarali na veselicama uz jelo i alkohol te u prisustvu više osoba.¹⁸⁹ Varoš je uz pomoć Krunoslava Draganovića¹⁹⁰ pokušao izbaciti Ciligu iz organizacije na sjednici HDO-a u Münsteru, ali mu to nije uspjelo. Organizacija je na kraju stala na Ciliginu stranu te je sam Varoš bio izbačen. Ciliga je i nakon sukoba nastavio optuživati Varoša i Draganovića da su agenti UDB-e. Kada je 1967. u Trstu Draganović nestao Ciliga je još prije nego se saznalo gdje se on nalazi potegao pitanje njegovog nestanka te u pismu Nevenku Brljeviću¹⁹¹ iznio tezu da taj nestanak nije bio stvarni nego odglumljeni te da je Draganović zapravo agent UDB-e. Draganović je zapravo završio u Jugoslaviji. Kako se to dogodilo do danas nije poznato. Najrasprostranjenije teorije govore o tome da je otet od strane UDB-inih agenata ili da se dobrovoljno vratio uz njihovu pomoć, no definitivnog odgovora nema.¹⁹²

Ciliga je 1958. počeo uređivati *Bilten Hrvatskog Narodnog Odbora u Evropi Središnjice za Italiju*. Iste godine, 1. srpnja, izlazi i prvi broj. Časopis je vizualno izgledao loše. Slova su bila masna i tinta je često prelazila i na drugu stranu. Tisak je bio neravan i nekada bio toliko slab da su se slova jedva mogla pročitati, list je izlazio bez slikovnih priloga, upotrebljavani papir bio je nekvalitetan, a list je bio uvezan spajalicama. U lipnju 1960., nakon raskola u HNO-u i list kojeg Ciliga uređuje mijenja naziv u *Bilten Hrvatskog demokratskog odbora u Evropi*. Nakon sukoba u HDO-u *Bilten* prestaje s izlaženjem od travnja do prosinca 1960. Nakon toga mijenja naziv u *Bilten Hrvatske demokratske i socijalne akcije*, s obzirom da je i sam HDO nakon izbacivanja Varoša iz organizacije promijenio ime u Hrvatsku demokratsku i socijalnu akciju. *Bilten* nije bio financijski isplativ te je organizacija u njega morala ulagati više nego što

¹⁸⁹ Dujmović, *Razgovori s dr. Antom Ciligom*, 149-150.

¹⁹⁰ Krunoslav Draganović (1903. – 1983.) – hrvatski svećenik, povjesničar i političar. Nakon Drugog svjetskog rata bavi se pomaganjem hrvatskih izbjeglica i radi kao tajnik bratovštine sv. Jeronima u Rimu. Tijekom šezdesetih živi u blizini Beča i prikuplja dokumentaciju o blajburškoj tragediji. Godine 1967. pod nerazjašnjenim okolnostima se pojavljuje u Jugoslaviji, navodno kao rezultat otmice. Nakon toga odlazi u Sarajevo gdje se bavi znanstvenim radom i predavanjem. „DRAGANOVIĆ, Krunoslav“, u *Leksikon hrvatskog iseljeničtva i manjina* (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Hrvatska matica iseljenika, 2020), 236.

¹⁹¹ Nevenko Brljević – hrvatski iseljenički političar, jedan od osnivača Hrvatskog demokratskog odbora. Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 102.

¹⁹² Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 102-104., 107-109.

je zarađivala. Posljednji broj je izašao u prosincu 1972. te je u njemu Ciliga najavio gašenje *Biltena* te pokretanje novog časopisa *Na pragu sutrašnjice*, kojeg će sam uređivati i izdavati.¹⁹³

10. *Na pragu sutrašnjice*

Prvi broj novog časopisa *Na pragu sutrašnjice* izašao je u veljači 1974. Časopis je izlazio u dvije faze: prvoj od 1974. do 1979. te drugoj od 1982. do 1983. Godine 1984. pojavio se još jedan broj časopisa, ali se za njega sumnja da je bio falsifikat UDB-e. Prva faza izlaženja završava trinaestim brojem te je značajno kvalitetnija od druge. Tada je časopis imao kvalitetniji tisak, uvez i papir te čak i crno-bijele slike i fotografije. Prekid u izlaženju časopisa između 1980. i 1982. bio je uzrokovan Ciliginim zdravstvenim problemima i manjkom financijskih sredstava. U drugoj fazi izlaženja časopisu je značajno pala kvaliteta. Uvez je zamijenjen spajalicama, časopis je tiskan na rotostroju, a ne na pravom tiskarskom stroju, desna strana teksta nije bila poravnata. Također se smanjio i njegov obujam pa je tako prosječan broj stranica pao sa 170 (kakav je bio u prvoj fazi izlaženja) na 70. Takve su promjene razočarale čitatelje te su neki od njih otkazali pretplatu. U siječnju 1984. izašao je još jedan broj časopisa koji je znatno drugačiji od prethodnih pogotovo u vizualnom smislu. Nešto je manjeg formata nego ostali časopisi te je izašao sa natpisom „vanredni broj“, a to nije bio termin kojeg je Ciliga inače koristio. Imao je samo 12 stranica i sadržavao je tek dva članka: „Je li 'Nova Hrvatska' doista 'Jerihonska' trublja UDBe u Hrvatskoj Emigraciji?“ i „Politički rad hrvatske emigracije i hrvatska nacionalna borba nisu identične sa Vidovićem i Meštrovićem – kako tvrdi UDBA“. Prvi iz ta dva članka Ciliga je objavio već u posljednjem broju časopisa. Zbog nedosljednosti i stila članaka koji su objavljeni mnogi su pretplatnici časopisa brzo pretpostavili da se radi o falsifikatu. Drugi poznati hrvatski časopis u emigraciji *Nova Hrvatska*¹⁹⁴ je u jednom svom broju napisao obavijest čitateljima da taj broj *Na pragu sutrašnjice* trebaju smatrati UDB-inom krivotvorinom. Ciliga je također u pismu Jakovu Karauli iz siječnja 1984. potvrdio da se radi o podmetnutom broju, napisavši: „Broj *Na pragu sutrašnjice* Vam je poslao onaj isti tko ga je i falsificirao: UDBA. Ja taj broj od siječnja 1984 nikada nisam izdao.“¹⁹⁵

¹⁹³ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 115-119.

¹⁹⁴ *Nova Hrvatska* – list hrvatske političke emigracije, koji je izlazio u Londonu od 1958. do 1990. Urednik mu je bio Jakša Kušan. List je pretiskao zabranjeni *Hrvatski pravopis* iz 1971. („Londonac“) i *Hrvatsku gramatiku* iz 1974. „Nova Hrvatska“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 11. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44203>

¹⁹⁵ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 121-124.

Ciliga nije zarađivao puno izdavajući časopis i može se reći da je časopis za njega više bio trošak nego izvor zarade. Ne postoji podatak o točnom broju pretplatnika časopisa. Ciliga je primao donacije i posuđivao novac kako bi mogao nastaviti s izdavanjem časopisa. S obzirom da suradnici časopisa nisu bili plaćani Ciliga bi im često poklanjao primjerke časopisa kako bi im se odužio. Časopis je zastupao dijalog između različitih političkih skupina u emigraciji. Iz tog razloga postojala je i posebna rubrika *Dijalog* koja se pojavljivala u svakom broju prve faze. Ciliga se volio osvrutati i na prošla zbivanja pa su tako u časopisu objavljivani govori političara i javih ličnosti poput Stjepana Radića, Alojzija Stepinca, Franje Kuharića, Savke Dabčević-Kučar i Mika Tripala. Časopis nije bio informativnog karaktera te mu zadaća nije bila donošenje najnovijih vijesti nego se više usmjeravao na analizu i komentiranje događaja. Njegov je pristup bio nestranački te su brojne čitatelje privlačili Ciligini osobni stavovi.¹⁹⁶

11. Ciligini stavovi u iseljeništvu

Nakon Drugog svjetskog rata Ciliga je svoje vrijeme provodio u demokratskim zemljama gdje je bio siguran od političkog progona. Nije kao u prvom dijelu svoga života posjećivao totalitarne države i završavao u njihovim logorima. Unatoč tome interes i znatiželja za politiku ga nisu napustili. Pretvorio se iz aktivnog sudionika političkih događaja u njihovog komentatora. Glavni fokus njegovih komentara i analiza postali su događaji u Jugoslaviji i priroda jugoslavenskog režima. Samo je ponekad komentirao svjetske događaje koji se nisu ticali Jugoslavije. Takav interes nije neuobičajen s obzirom da je o takvim temama govorila i većina hrvatskog političkog iseljništva.

Tema koja je uvelike zaokupljala hrvatsko političko iseljništvo bila je tema blajburške tragedije. Jedno od glavnih pitanja vezano uz tu temu je pitanje odgovornosti za Bleiburg. Ciliga je o tome iznio svoj stav u jednom intervjuu pri kraju svog života: „Tito je upravljao time. On i Kardelj su bili gore, a Đilas je bio odsutan. Mobilizirao je srpsku vojsku, poslao te mlade Srbe tek odjevene u vojno odijelo, nenaoružane dovoljno, neuvježbane, na frontu u Slavoniju, gdje su ih ustaše potukli. To je izvedeno da se unaprijed uništi opozicija u Srbiji. To je bila dopuna uništenja hrvatske opozicije s Bleiburgom.“¹⁹⁷ Iako ni ostali hrvatski iseljenici nisu sumnjali u krivnju Tita i političkog vrha partizanskog pokreta za ubojstva na Bleiburgu i Križnom putu iz

¹⁹⁶ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 124-128.

¹⁹⁷ Dujmović, *Razgovori s dr. Antom Ciligom*, 118.

mišljenja izraženih u najvažnijem emigrantskom časopisu *Hrvatska revija*¹⁹⁸ vidljivo je da su mnogi iz njih odgovornim smatrali i Antu Pavelića, koji je izdavši zapovijed za povlačenje koncentrirao veliki broj ljudi na jednom mjestu, što je bio katalizator masovnih pokolja i zato što je napustio vojsku i civile te pobjegao.¹⁹⁹ Ovako Ciliga komentira njegov bijeg: „Ja sam došao do zaključka da je u Paveliću u dnu duše bilo shvaćanje, hajdučko shvaćanje revolucionarnosti. On je po hajdučkom uzoru gledao na ustaški revolucionarni pokret. A princip hajdučije bio je nepomirljivost prema Turcima. Ne i bezuvjetna obrana planine na kojoj ti ili tvoja četa stojite. Ako se radi o manjoj turskoj snazi, onda ih dočekaš i napadneš iz zasjede, ali ako dolazi veća sila onda bježiš u drugu, treću planinu, ostavljajući planinu dok se Turci ne povuku. Eto po toj hajdučkoj koncepciji postupio je Pavelić 1945. godine.“ Odgovarajući na pitanje jesu li Britanci izdali Hrvate predajući zarobljenu ustašku i domobransku vojsku te civile u ruke partizanima Ciliga govori: „To je djelomično točno, ali postoji i druga strana. Da su Hrvati ostali u Zagrebu i produžili borbu s Titom, kao što su Englezi bili nezadovoljni s Titom (Churchill je smatrao da ga je Tito izdao), podupirali bi hrvatski otpor. Ali sada su napustili sve i došli tamo, sada kada je Tito bio vlast, sada je trebalo činiti usluge Titu da ga dobiješ na svoju stranu. To je bilo kupovanje Tita sa strane Engleza (...) Htjeli su uspostaviti dobre odnose, koliko su mogli, s pobjednicima partizanima. Vidite, to je vražja svjetska politika...“²⁰⁰

Hrvatsko proljeće je događaj koji je obilježio hrvatsku i jugoslavensku povijest kasnih šezdesetih i početkom sedamdesetih godina. Hrvatsko političko iseljništvo polagalo je velike nade u taj pokret. Iz emigracije su pratili njegov razvoj, a ni Ciliga u tome nije bio iznimka. Razmišljajući u retrospektivi o hrvatskom proljeću on je došao do zanimljivih zaključaka. Ti zaključci su sažeti u članku „O ulozi Bakarića u 'Hrvatskom proljeću' i danas: Novi slučaj za moje staro gledište: Bakarić – 'komunistički Maček'“ iz studenog 1982. Članak je bio poslan uredništvu *Hrvatske Domovine*, listu koji je izlazio u Hamburgu, ali je objavljen i u *Hrvatskom listu*. U njemu se Ciliga osvrće na knjigu Stjepana Đurekovića²⁰¹ *Ja, Josip Broz Tito*, u kojoj Đureković za slom hrvatskog proljeća krivi Vladimira Bakarića. Ciliga se uopće ne slaže s tom

¹⁹⁸ *Hrvatska revija* – „kulturno-književni tromjesečnik“, kojeg su 1951. u Buenos Airesu pokrenuli Vinko Nikolić i Antun Bonifačić. Kasnije se list preselio u Pariz, pa u München pa u Barcelonu. Nakon raspada Jugoslavije ponovno počinje izlaziti u Hrvatskoj. Srećko Listeš, *Emigrantska Hrvatska revija* (Split: Naklada Bošković, 2015), 71., „Hrvatska revija“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 22. VII. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26416>

¹⁹⁹ Tatjana Šarić, "Bleiburške žrtve na stranicama Hrvatske revije." Časopis za suvremenu povijest 36 (2004): 505-521, pristup ostvaren 20. IV. 2023., <https://hrcak.srce.hr/103288>, 508-510.

²⁰⁰ Dujmović, *Razgovori s dr. Antom Ciligom*, 112., 118-119.

²⁰¹ Stjepan Đureković (1926. – 1983.) – hrvatski književnik i ekonomist. Radio je kao direktor u Ini. Godine 1982. emigrira u Njemačku gdje je objavio brojne članke i romane u kojima kritizira jugoslavensku vlast. Ubijen je u atentatu. „Đureković, Stjepan“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 12. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16937>

tvrdnjom. On smatra da je Tito glavni odgovorni za njegovo gušenje. Prema Ciligi Tito je pokrenuo hrvatsko proljeće kako bi se obračunao s Rankovićem, koji je sredinom šezdesetih vodio promoskovsku urotu protiv Tita te ga se Tito nekako morao riješiti. Iz tog je razloga Tito pokrenuo pitanje liberalizacije i nacionalne ravnopravnosti u Jugoslaviji. Dao je Bakariću dopuštenje da počne zagovarati „federalizaciju federacije“, u Srbiji je postavio liberalno vodstvo Marka Nikezića²⁰², a Miki Tripalu je dozvolio da vodi istražnu komisiju u Rankovićevom slučaju. Ranković je na kraju smijenjen sredinom 1966. i tada se Tito želio obračunati s hrvatskim proljećem jer mu više nije bilo potrebno. Prvo je počeo optuživati hrvatsko vodstvo za „gnjili liberalizam“, a potom ih je pokušao srušiti preko Miloša Žanka²⁰³. Kada mu to nije uspjelo Tito prividno staje na njihovu stranu, ali im postavlja određene uvjete. Tražio je od njih da se fokusiraju samo na Hrvatsku, a da ne potežu pitanje podčinjena drugih Republika Srbiji: „Nemojte tražiti ništa za druge Republike i Pokrajine, ograničite se na samu Hrvatsku, a tu tražite što god hoćete. Kao Predsjednik cijele Države ja se ne mogu s Vama solidarizirati ali imam razumijevanja za hrvatske zahtjeve i tegobe... Nakon što je Tito tako izolirao hrvatsko proljeće i njegovo vodstvo i otvorio vrata rasplamsavanju očajnog hrvatskog provincijalnog šovinizma, on je onda lako razbio ovako izolirano i kompromitirano vodstvo i proljeće...“. Prema Ciligi Bakarić je čak pokušao upozoriti Savku Dabčević-Kučar i Mika Tripala da se ne pouzdaju previše u Tita, no oni nisu obraćali pozornost.²⁰⁴ Ciliga upravo u tom povjerenju koje je hrvatsko vodstvo imalo u Tita vidi dokaz za svoju teoriju o tome kako je Tito pokrenuo hrvatsko proljeće. U jednom intervjuu iz sredine osamdesetih godina će reći: „Tito je bio otac tog proljeća u neku ruku. Zato su oni imali takvo apsolutno povjerenje u Tita: Zašto će on koji nas je rodio onda nas izdati?! A tu je ironija – da je on njih rodio zato da ih izda.“²⁰⁵ Ciliga smatra da Đureković i svi koji za slom hrvatskog proljeća krive Titov uski krug zapravo nasjedaju na: „...onaj stari Titov trik: da svoja negativna djela on nije činio po svojoj želji i odluci, nego pod utjecajem i pritiskom jednih ili drugih ljudi iz svoje okoline.“²⁰⁶ Treba uzeti u obzir da je Ciliga zapravo prestao biti politički insajder u KPJ-u nakon svog odlaska u Sovjetski

²⁰² Marko Nikezić (1921. – 1991.) – srpski političar. Obnaša dužnost ministra vanjskih poslova od 1965. do 1968. Od 1968. služi kao čelnik Saveza komunista Srbije. Godine 1972. smijenjen je kao glavni predstavnik liberalne struje u SKS-u i uklonjen iz političkog života. „Nikezić, Marko“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 12. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=43773>

²⁰³ Miloš Žanko – hrvatski političar. Za vrijeme hrvatskog proljeća služi kao član CK SKH i potpredsjednik Narodne skupštine SFRJ. Oštro se protivio politici proljećara u hrvatskom partijskom rukovodstvu optužujući ih za nacionalizam. Iz tog razloga je smijenjen sa svoje pozicije u CK SKH tijekom desete sjednice CK SKH u siječnju 1970. Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.: od zajedništva do razlaza* (Zagreb: Školska knjiga: Hrvatski institut za povijest, 2006), 382.

²⁰⁴ Ciliga, *Sve i odmah*, 66-72.

²⁰⁵ Mogorović, *Posljednji hrvatski argonaut dr. Ante Ciliga*, 335.

²⁰⁶ Ciliga, *Sve i odmah*, 68.

Savez. Osim toga on je na događaje u Jugoslaviji gledao izvana, a ne unutar zemlje. Zbog toga se brojni njegovi zaključci o tome što se događalo iza kulisa jugoslavenske politike temelje na pretpostavkama, a ne na činjenicama, koje tada dakako nisu bile poznate ni jugoslavenskoj javnosti, a kamoli ljudima u iseljeništvu. Zato ne začuđuje da su neke njegove teorije suprotne rezultatima istraživanja historiografa koji su se bavili temama pada Rankovića i hrvatskog proljeća nakon raspada Jugoslavije. Dok Ciliga drži da je pokret reformi i „federaliziranja federacije“ pokrenut kako bi se smijenio Ranković, povjesničari smatraju da situacija bila obrnuta, to jest da je Ranković smijenjen zbog protivljenja reformama, ali i zbog toga što se Tito zabrinuo da je postao prijetnja njegovoj osobnoj vlasti.²⁰⁷ Historiografija također ne spominje postojanje proruske zavjere, koju je prema Ciligi vodio Ranković. Jedino što ovdje ide u prilog Ciliginj teoriji je glasina da su sovjetski političari nazdravili Rankoviću kao budućem predsjedniku Jugoslavije kada je bio u službenom posjetu Moskvi.²⁰⁸ Ipak, također je moguće da su to učinili zato što je Ranković smatran Titovim nasljednikom i među mnogima u Jugoslaviji jer je nakon ustavnih promjena 1963. uzdignut na položaj potpredsjednika, koji do tada čak nije ni postojao te se činilo kako je uveden samo za njega.²⁰⁹ Neki su povjesničari skloni odbaciti i optužbe da je Ranković prisluškivao Tita te tvrde da je to bio tek izmišljeni povod za njegovu smjenu.²¹⁰ Prije pada Rankovića hrvatsko proljeće počinje tek u širem smislu riječi, a njegovi najvažniji događaji, poput Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika i X. sjednice CK SKH-a, dogodili su se nakon Rankovićevog pada.²¹¹ Osim toga vodeći političari hrvatskog proljeća poput Savke Dabčević Kučar, Pere Pirkera i Dragutina Haramije dolaze na svoje pozicije nakon Rankovićeve smjene. Suglasno tome se postavlja pitanje: ako je Tito pokrenuo hrvatsko proljeće samo da smijeni Rankovića zašto ga nije likvidirao odmah nego je čekao pet godina da to učini?²¹² Ipak ne trebamo u potpunosti odbaciti Ciliginu analizu. On je pravu kada tvrdi da su se proljećari previše pouzdali u Tita. Može se reći da je odnos Tita i hrvatskog partijskog rukovodstva, unatoč povremenim zahladnjenjima, bio dobar te je iz memoara Savke Dabčević-Kučar vidljivo da je hrvatskom rukovodstvu Titova potpora puno značila. Ciligna tvrdnja da je Tito glumio svoju podršku s ciljem navođenja proljećara na preveliko razmahivanje i odlazak u krajnost, kako bi to mogao iskoristiti kao argument za

²⁰⁷ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 362.

²⁰⁸ Svetko Kovač, Bojan Dimitrijević, Irena Popović, *Slučaj Ranković: iz arhiva KOS-a* (Zagreb: Despot Infinitus, 2016), 67.

²⁰⁹ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 360.

²¹⁰ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 363., Kovač, Dimitrijević, Popović, *Slučaj Ranković*, 435.

²¹¹ Petar Kriste, „Nekoliko teza o Hrvatskom proljeću“, u *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, ur. Tvrtko Jakovina (Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo: Filozofski fakultet: Fakultet političkih znanosti: Pravni fakultet 2012), 43-44.

²¹² Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 430.

njihovu političku likvidaciju vrlo je vjerojatna pogotovo kada se uzme u obzir da je održao jedan od najjasnijih javnih govora²¹³ podrške hrvatskom rukovodstvu tek nekoliko mjeseci prije događaja u Karađorđevu.²¹⁴

Lik Josipa Broza Tita fascinirao je Ciligu. On se do najsitnijih detalja upoznao s njegovom biografijom. Tihomir Dujmović²¹⁵, novinar koji je početkom devedesetih s Ciligom održao seriju intervjua pretpostavlja da je Ciliga za tako detaljno proučavanje Tita imao dva razloga: vidjeti tko je pobijedio njegovu struju u KPJ i saznati kakve su njegove mogućnosti za povratak u zemlju u slučaju da Tito izgubi vlast. Ciliga je ovakvim riječima sažeo Titovu političku djelatnost: „No, kada govorite o Titu, morate imati jednu stvar trajno na umu. On je bio visoko iznad svih tih sukoba, osobito iznad nacionalnih, za njega je sve to bila balkanska bagra, svi ti Jugoslaveni sa svojim problemima. On je bio ponosni Austrijanac, Bečanin, kojem je bilo dano da vlada tom balkanskom bandom! Naravno da je morao balansirati u toj svojoj politici i danas smo svjedoci kako se njegovi potezi uglavnom tumače kao napad ili obrana neke nacije, a u stvari on se uvijek i samo rukovodio time da i dalje ostane vladar.“ Prema Ciligi Titu je najvažnija bila njegova osobna vlast. On nije bio pristaša ni protivnik nijednog naroda, nego je koristio strategiju podijeli pa vladaj. Sukobljavao bi različite nacije te onda u njihovim sukobima igrao ulogu suca time ih uvjeravajući u vlastitu neophodnost kao vođe države. Ciliga svoj stav nadopunjava riječima: „Tito je bio antiunitarist. Jer unitarizam bi značio da Srbi uzmu kontrolu nad Jugoslavijom, a time i nad samim Titom. Titu je trebala multinacionalna podijeljenost da bi svima vladao.“ Takvom se metodom Tito nije služio samo na razini Jugoslavije, nego i unutar Hrvatske. Ovakvim riječima Ciliga objašnjava strukturu vlasti koju je Tito organizirao u SR Hrvatskoj: „Tito je bio prvi i nad svima i Tito Srbima u Hrvatskoj daje kolonijalnu vlast nad Hrvatima, a Hrvatima na kulturnom području daje suverenitet, dapače, podčinjava im i srpsku manjinu na hrvatskom području. (...) Titova linija je bila da maskira ulogu i Slovenaca i hrvatskih Srba i da u Hrvatskoj ispadne kao da vladaju Hrvati. Bila mu je potrebna fiktivna uloga. U stvari, prvih deset godina uvijek su Bakarić ili drugi Hrvati imali

²¹³ U rujnu 1971. tijekom posjeta SR Hrvatskoj Tito je na prijemu u zagrebačkom hotelu Esplanade održao govor u kojem je jasno podržao stavove koje su zastupali proljećari u hrvatskom rukovodstvu rekavši: „Sada kada smo amandmanima stvorili uslove za definitivno rješavanje nacionalnog pitanja i da svaka republika ima svoju državnost – to ne znači dezintegraciju našeg društva, dezintegraciju naše zajednice, socijalističke Jugoslavije, nego to znači još čvršće jedinstvo na novim osnovama kako to i treba da bude u jednoj višenacionalnoj socijalističkoj Jugoslaviji.“ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 448., Savka Dabčević-Kučar, *71: hrvatski snovi i stvarnost* (Zagreb: Interpublic, 1997), 682-683.

²¹⁴ Dabčević-Kučar, *71*, 682-683.

²¹⁵ Tihomir Dujmović (1963.) – hrvatski novinar, publicist i voditelj. Novinarstvom se počinje baviti tijekom studiranja. Surađuje s brojnim hrvatskim novinskim agencijama. Uglavnom se bavi političkim temama. „Dujmović, Tihomir“, *Verbum*, pristup ostvaren 13. VI. 2023., <https://verbum.hr/autori/dujmovic-tihomir>

položaj predsjednika Vlade, sekretara Partije, a Srbi su bili tek sekretari ili zamjenici predsjednika, ali su ustvari oni bili glavni. Bakarić i drugi su bili lutke. Bakarić je svjesno igrao tu ulogu. Smatrao je da je ta politika neizbježna jer da treba podržati Tita. Smatrao je to taktikom manjeg zla. Bio je tu Titu dragocjen jer je bio inteligentan i znao je kako treba nastupati da ostavi dojam veličine i samostalne uloge. A bio je samo Titova lutka. To je poslije Titove smrti sam priznao kada je rekao: 'Ja nisam nikada pripadao tzv. Užem Titovom krugu.'²¹⁶

Smrt Josipa Broza Tita bio je važan događaj ne samo Jugoslavenske nego i svjetske povijesti druge polovice dvadesetog stoljeća. Ni u iseljeništvu on nije prošao nezamijećeno. Uzimajući u obzir da su hrvatski politički emigranti bili protivnici njegovog režima oni su polagali velike nade u posljedice njegove smrti. Većina ih se nadala da će doći do velikih promjena, pa čak i do raspada Jugoslavije. Ciliga se također nadao velikim promjenama. U članku „Hrvati i Hrvatska nakon Tita“ od 17. svibnja 1980., u *Hrvatskom listu* nastoji omalovažiti posjećenost Titovog sprovoda. Ističe da na sprovod nije došao Jimmy Carter, predsjednik Amerike te da je Brežnjev (vođa SSSR-a) došao samo zato što se pojavio vođa Komunističke partije Kine Hua Guofeng²¹⁷. Smatra da je Titova smrt neznacajan događaj u odnosu na glavne geopolitičke teme tog trenutka: sovjetsku invaziju Afganistana i islamsku revoluciju u Iranu.²¹⁸ U kasnijem intervjuu s Tihomirom Dujmovićem će visoku posjećenost Titovog sprovoda povezati s njegovim sukobom sa Staljinom: „Tito ne samo da je odvojio Jugoslaviju od Rusije, već je i razbio jedinstvo komunističkog svijeta. Brzo poslije toga došlo je sukoba Kine i Rusije, Staljinovih nasljednika, i onda više nije bilo nikakve sumnje da više nema jedinstvenog komunizma. Svjetski komunizam bio je u raspadanju. Zato su i došli svi na pokop Titu da mu se zahvale za to djelo. Tito to nije činio radi svijeta, već radi osobne ambicije da bude mali Staljin u Jugoslaviji.“²¹⁹ Na Novu godinu 1981. u *Hrvatskom listu* objavljuje članak „Nekoliko misli uz Novu godinu“ u kojem predviđa slom Jugoslavije kakvu poznajemo: „Jugoslavija Aleksandra Karađorđevića preživjela je svoga kralja sedam godina, ne možemo znati, koliko će godina Titova Jugoslavija preživjeti svoga „kralja“, mnogo je vjerojatnije da će manje a ne više, od sedam godina... Sigurno je to da će i Titove nestati u nedugom roku kao što je nestalo Aleksandrove.“ U istom članku daje svoje gledište o tome kako bi trebala izgledati

²¹⁶ Dujmović, *Razgovori s dr. Antom Ciligom*, 21-22., 115-116., 154.

²¹⁷ Hua Guofeng (1921. – 2008.) – kineski političar. Od 1973. član je politburoa CK KP Kine, od 1975. ministar državne sigurnosti. Od 1976. služi kao premijer, a iste godine, nakon smrti Mao Zedonga postaje predsjednik CK KPK. Naredio je uhićenje tzv. Četveročlane bande, koju je vodila udovica Mao Zedonga. Uskoro je izgubio sve položaje u borbi s Deng Xiaopingom. „Guofeng, Hua“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 16. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26552>

²¹⁸ Ciliga, *Sve i odmah*, 3-5., 16-17.

²¹⁹ Dujmović, *Razgovori s dr. Antom Ciligom*, 124.

hrvatska politika u tom periodu: „Latentno uzevši, taj fatalni period je već započeo. Naš program, naš zadatak u njemu jest: 'Sve i odmah!' U ovom sudbonosnom periodu može se i mora se ostvariti maksimalni hrvatski program: Suverena Hrvatska Država (od današnjih Republika Hrvatske i Bosne-Hercegovine). Odgađati ovo ostvarenje za neki sljedeći period, a u ovom zadovoljiti se nekim 'demokratskim' i 'liberalnim' ublaženjem velikosrpskog režima značilo bi političko samoubojstvo. Ovo 'sve i odmah' ne znači, da se ono ima ostvariti u prvi dan ili u jedan dan, faze i stepeni su tu vjerojatni i neizbježni, nego znači da 'sve i odmah' ima biti ostvareno u ovom kritičnom prvom periodu odlučne krize, a da bi bilo kasno tugovati za propuštenim kad ovaj sadašnji kritični period prođe.“²²⁰ Iako Ciliga ovdje zauzima maksimalistički stav: „sve i odmah“, treba uzeti u obzir da je on i dalje bio pristalica održavanja Jugoslavije, ali u reformiranom obliku, kao konfederacije u kojoj Hrvatska i ostale njezine sastavnice imaju široku autonomiju. U članku „Jugoslavija je najbolje, ali ne jedino rješenje“, objavljenog u časopisu *Na pragu sutrašnjice* u veljači 1983., izrazio je mišljenje da u slučaju da nakon Titove smrti dođe do obnove hegemonističke i centralističke Jugoslavije da je najbolje da ju Hrvatska napusti, ali je ipak izrazio nadu se to neće dogoditi.²²¹ Jedan od razloga zašto je Ciliga zagovrao ostanak SR Hrvatske u sklopu reformirane konfederalne Jugoslavije bio je taj što je smatrao da samo tako Hrvatska može ostati u istoj državnoj zajednici s BiH-a, koju smatra hrvatskim teritorijem.²²²

U svom dugom životu Ciliga je doživio i početak Domovinskog rata. U intervjuu s Tihomirom Dujmovićem na početku devedesetih upozorio je da ako Srbi počnu građanski rat u Jugoslaviji da ih čeka „strahovit poraz“, a za rješenje hrvatsko-srpskog sukoba predložio je razmjenu stanovništva: „Mirno, sporazumno i pametno bilo bi u toj situaciji zamijeniti 150 000 do 200 000 hrvatskih Srba koji ne priznaju legalnu vlast Hrvatske s istim brojem Hrvata i drugih prohrvatskih elemenata iz Vojvodine. Ako se to ne ostvari mirno i pametno...?, ali ovakva realna izmjena će se nametnuti silom prilika.“ U svojim razgovorima s Dujmovićem Ciliga je također izrazio mišljenje da se Hrvatska devedesetih neće moći osamostaliti, vjerujući da to neće dopustiti Srbija i Zapad.²²³

12. Ciligina smrt

²²⁰ Ciliga, *Sve i odmah*, 48-49.

²²¹ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 133.

²²² Wolffy Krašić, *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija* (Zagreb: Školska knjiga, 2018), 289.

²²³ Dujmović, *Razgovori s dr. Antom Ciligom*, 16., 173-174.

Dana 17. lipnja 1990. posjetio je Hrvatsku. Dočeka ga je njegov nećak Milan Ciliga. Sljedeći dan nakon dolaska susreo se s profesorskim zborom i rektorom Sveučilišta u Zagrebu. Dana 22. lipnja održao je predavanje s nazivom *Mit i realnost ruske revolucije*. Kroz sljedećih nekoliko dana sastao se i s Franjom Tuđmanom i Savkom Dabčević-Kučar, a Aleksandar Broz (Titov sin) i Ivica Račan su odgodili susret s njim. No tada se nije konačno preselio u Hrvatsku. Iako je tada imao devedeset i dvije godine prihvatio je poziv da bude dio komisije koja je trebala sastavljati hrvatski ustav te u pismu Tatjani Jaroslavnoj, iz kojega o tome saznajemo, piše da se nada i drugim dužnostima. Preselio se u Hrvatsku 1991.²²⁴

Ciliga je umro 21. listopada 1992. u Zagrebu. Bile su mu devedeset i četiri godine. Njegova smrt nije prošla nezapaženo čak ni u inozemnim medijima, uglavnom onima lijeve orijentacije. Negativnu ocjenu Ciliginog djelovanja dao je francuski trockistički časopis *Cahiers Leon Trotsky*, prema kojem su Ciligini opisi života u SSSR-u bili „karikaturistički“, a ocjena SSSR-a kapitalističkom državom netočna. Časopis zamjera Ciligi skretanje „udesno“ i napuštanje marksizma. Pozitivno o njemu piše katalonski anarhistički časopis *Etcetera*, koji da karakterizira kao žrtvu i borca protiv totalitarizma. O njemu je za španjolski časopis *Generacio*, koji je dostupan na katalonskom i kastiljskom jeziku, članak „An Ambiguous Itinerary: Ante Ciliga (1898-1992.)“ napisao francuski povjesničar krajnje lijevih pokreta Philippe Bourrinet. Zanimljivo je da je na dan Ciligine smrti započeo sukob između bosanskih muslimana i Hrvata u mjestu Vitezu, sjeverozapadno od Sarajeva, čemu bi se on sigurno protivio.²²⁵ Pokopan je na Mirogoju.²²⁶

²²⁴ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 7., 98., 112-113.

²²⁵ Schwartz, „Ante Ciliga (1898-1992)“, 315-317., 335.

²²⁶ Rubić, „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“, 7.

13. Zaključak

Prateći život Ante Cilige ujedno pratimo najvažnije događaje jednog od najburnijih stoljeća ljudske povijesti. Ciligin život prikladan je za proučavanje povijesti Prvog svjetskog rata, jer ipak je on bio u Bosni i Hercegovini kada se dogodio atentat na Franju Ferdinanda te je, iako s njim nije imao nikakve veze, zbog tog događaja izbačen iz gimnazije. Kroz njegovu biografiju moguće je proučavati povijest prve Jugoslavije, pogotovo odnos režima protiv najjače zabranjene stranke – Komunističke partije. Njegova sjećanja zanimljiva su onima koji se zanimaju za povijest Sovjetskog Saveza u razdoblju vladavine Staljina. Iz njegovih iskustava iz prve ruke saznajemo kako je izgledao život zatvorenika sovjetskih gulaga. Koga zanima kako je izgledao ulazak njemačke vojske u Pariz 1940. godine, treba pročitati Ciliginu knjigu *Sam kroz Europu u ratu*, a u istoj može saznati kakav je bio tretman zatvorenika u najzloglasnijem logoru NDH – Jasenovcu. Pisac ne samo da je tamo bio zatvoren, nego je stupio u kontakt s njegovim najvažnijim ljudima, Vjekoslavom Luburićem i Miroslavom Filipovićem, čiji nam opis donosi iz prve ruke te iz njegovih zanimljivih opažanja saznajemo nešto o njima kao običnim ljudima, a ne samo kao o povijesnim ličnostima. S obzirom da Ciliga nije bio čovjek koji se bojao opasnosti od njega saznajemo i kako su izgledali posljednji dani Trećeg Reicha i to upravo u Berlinu. Ciligin život je također važna tema i za proučavatelje povijesti hrvatskog političkog iseljništva u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, koje je tada bilo vrlo aktivno. Osim toga prateći Ciligina razmišljanja možemo naučiti kao promatrati i analizirati važne političke događaje. Osoba s njegovim iskustvom znala je kako gledati ispod površine i razumjeti što se zapravo događa iza kulisa.

Ciliga je bio čovjek koji je stalno evoluirao. Vrlo znatiželjan, sve je morao sam ispitati i upoznati se s pravim stanjem iz prve ruke. Sukladno iskustvima mijenjao je svoje stavove. Razmišljajući o politici još kao dječak počeo se izjašnjavati kao Hrvat projugoslavenske orijentacije, krajem Prvog svjetskog rata prihvaća socijalističke i komunističke ideje. Godine 1929. odlazi u Sovjetski Savez gdje se razočarao u glavnu struju komunizma te prihvatio trockizam. Zbog toga 1930. završava u gulagu, a već 1932. napušta trockizam i prihvaća ultra-ljeve ideje. Već prije početka Drugog svjetskog rata napušta komunizam, ali njegovi ideološki stavovi ostaju na ljevici. Iako je zagovarao poseban položaj za svoju zemlju u sklopu jugoslavenske zajednice nije se odrekao internacionalizma. Povijesni događaji su imali veliki utjecaj na razvoj Ciliginih ideja. Kroz svoje ideološke evolucije prolazio pod utjecajem

svjetskih događaja. Nije se zadovoljavao promatranjem stanja izdaleka nego je svoje zaključke izvodio na temelju iskustava iz prve ruke.

Ciliga je prvom redu bio intelektualac pa tek onda političar. Kao intelektualac on je nastojao utjecati na političke događaje svojim pisanjem. Svoje političke stavove i ideje je predstavljao u svojim knjigama i novinskim publikacijama. Njegova vrijednost kao intelektualca, ali i kao čovjeka se očituje upravo u toj beskompromisnoj obrani slobode i protivljenju svakom obliku totalitarizma. Rijetko tko se može pohvaliti takvom predanošću demokraciji, a Ciliga je svoju predanost pokazao i na riječima i na djelu. Kod Cilige je primjetan i visok stupanj civiliziranosti. On odbija svaki primitivizam i nasilje u politici i društvenom životu, protivi se prisili i stoji na strani potlačenih.

14. Popis literature

Knjige:

Bell, Philip M. H. *Twelve Turning Points of the Second World War*. New Haven i London: Yale University Press, 2011.

Bertoša, Miroslav. *Proština 1921.: Antifašistički pokret seljaka jugoistočne Istre*. Pula: Glas Istre, 1972.

Buick, Adam, Crump, John. *State Capitalism: The Wages System Under New Managment*. New York: Palgrave Macmillan, 1986.

Ciliga, Ante. *Sam kroz Europu u ratu*. Pula: Gordo: Udruga dr. Ante Ciliga, 1998.

Ciliga, Ante. *Sve i odmah*. Mainz: *Hrvatski list*, 1998.

Ciliga, Ante. *Svjedok najvećih laži dvadesetog stoljeća*. Zagreb: Dora Krupićeva, 2001.

Ciliga, Ante. *The Russian Enigma*. London: Pluto Press, 1987.

Čizmić, Ivan, Sopta, Marin, Šakić, Vlado, *Iseljena Hrvatska*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2005.

Dabčević-Kučar, Savka. *71: hrvatski snovi i stvarnost*. Zagreb : Interpublic, 1997.

Dauve, Gilles, Martin, Francois. *Eclipse and Re-Emergence of the Communist Movement*. Oakland: PM Press, 2015.

Dujmović, Tihomir. *Razgovori s dr. Antom Ciligom*. Zagreb: Profil, 2009.

Jareb, Mario. *Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016.

Johnston, William M. *Austrijski duh: intelektualna i društvena povijest od 1848 – 1938*. Preveo Janko Paravić. Zagreb: Globus, 1993.

Khalid, Adeeb. *Central Asia: A New History from the imperial Conquests to the Present*. Princeton i Oxford: Princeton University Press, 2021.

Kovač, Svetko, Dimitrijević, Bojan, Popović, Irena. *Slučaj Ranković: iz arhiva KOS-a*. Zagreb: Despot Infinitus, 2016.

Kowalski, Ronald I. *The Bolshevik Party in Conflict: The Left Communist Opposition of 1918*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 1991.

Krašić, Wollyfy. *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija*. Zagreb: Školska knjiga, 2018.

Labus, Alan. *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Plejada, 2011.

Lenjin, Vladimir I. „*Left-Wing“ Communism, an Infantile Disorder: A Popular Essay in Marxian Strategy and Tactics*. New York: International Publishers, 1940.

Listeš, Srećko. *Emigrantska Hrvatska revija*. Split: Naklada Bošković, 2015.

Matičević, Ivica. *Prostor slobode: književna kritika u zagrebačkoj periodici 1941 – 1945*. Zagreb: Matica hrvatska, 2007.

Mihaljević, Nikica. *Ustaški put u socijalizam u teoriji i praksi NDH: zbirka rasprava i članaka nikad objavljenih poslije 1945*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2016.

Mogorović, Branka. *Posljednji hrvatski argonaut dr. Ante Ciliga: razgovori o nacionalnom i univerzalnom - prilozi za biografiju*. Pazin: Matica hrvatska, Ogranak; Pula: Udruga „Dr. Ante Ciliga“, 2011.

Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1941.-1945.: od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga; Hrvatski institut za povijest, 2006.

Service, Robert. *Povijest suvremene Rusije: Od carizma do 21. stoljeća*. Preveli Marino Buble, Nada Uglješić i Ana Bunčić. Zagreb: Sandorf, 2014.

Shearer, David R., Khaustov. *Stalin and the Lubianka: A Documentary History of the Political Police and Security Organs in the Soviet Union, 1922–1953*. New Haven i London: Yale University Press, 2015.

Smele, Jonathan D. *Historical Dictionary of the Russian Civil Wars, 1916-1926*. Lanham, Boulder, New York i London: Rowman & Littlefield, 2015.

Tomas, Domagoj. *Ideologija, krivnja i odmazda: Vlaho Lovrić i (dis)kontinuiteti prve polovice 20. stoljeća*. Zagreb: Alfa, 2021.

Trocki, Lav. *Writings of Leon Trotsky: (1935-1936)*. New York: Pathfinder Press, 1977.

Trocki, Lav. *Writings of Leon Trotsky: Supplement (1934-1940)*. New York: Pathfinder Press, 1979.

Weinberg, Gerhard L. *A World at Arms: A Global History of World War II*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Woloszanski, Boguslaw. *To okrutno stoljeće*. Preveo Stjepan Muić. Zagreb: Profil International, 2013.

Članci:

Fox, Michael S.. „Ante Ciliga, Trocki i državni kapitalizam: teorija, taktika i preispitavanje stavova u razdoblju čistki (1935. – 1939.)“. *Časopis za suvremenu povijest* 26 (1994): 427-449. Pristup ostvaren 20. IV. 2023. <https://hrcak.srce.hr/212410>

Howard, M. C., King. J. E. „'State Capitalism' in the Soviet Union“. *History of Economics Review* 34 (2001), br. 1: 110-126.

Očak, Ivan. „Dr. Ante Ciliga – otpadnik komunizma i staljinske čistke.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 22 (1989): 267-296. Pristup ostvaren 20. IV. 2023. <https://hrcak.srce.hr/57527>

Schwartz, Stephen. „Ante Ciliga (1898-1992): Život na povijesnim raskrižjima.“ *Društvena istraživanja* 4 (1995): 315-339. Pristup ostvaren 20. IV. 2023. <https://hrcak.srce.hr/32430>

Šarić, Tatjana. „Bleiburške žrtve na stranicama Hrvatske revije.“ *Časopis za suvremenu povijest* 36 (2004): 505-521. Pristup ostvaren 20. IV. 2023. <https://hrcak.srce.hr/103288>

Prilozi u zbornicima radova

Kriste, Petar. „Nekoliko teza o Hrvatskom proljeću“, u *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, uredio Tvrtko Jakovina, 43-55. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo: Filozofski fakultet: Fakultet političkih znanosti: Pravni fakultet 2012.

Doktorske disertacije:

Rubić, Mislav. „Časopis dr. Ante Cilige „Na pragu sutrašnjice“ (1974.-1984.) u kontekstu hrvatskog iseljeničkog tiska“. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2015.

Enciklopedijske natuknice i mrežne stranice:

„Augustinčić, Antun“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 6. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=4619>

„bjelogardijac“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 25. V. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=7988>

„Blum, Leon“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 16. IV. 2023., <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8223>

„Bogdan, Ivo“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 3. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8359>

„Bolshevik“, *Encyclopedia Britannica | Britannica*, pristup ostvaren 25. V. 2023., <https://www.britannica.com/topic/Bolshevik>

„Borba“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 18. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8734>

„BROZ, Pelagija Denisovna“, *Hrvatski biografski leksikon (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 27. V. 2023., <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2900>

„Cesarec, August“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 27. V. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=11323>

„Cvijić, Đuro“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 18. IV. 2023., <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13047>

„Ćurčin, Milan“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 17. IV. 2023., <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13617>

„DRAGANOVIĆ, Krunoslav“. U *Leksikon hrvatskog iseljeničtva i manjina*, 236. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Hrvatska matica iseljenika, 2020.

„Dreyfusova afera“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 19. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16236>

„Dujmović, Tihomir“, *Verbum*, pristup ostvaren 13. VI. 2023., <https://verbum.hr/autori/dujmovic-tihomir>

„Đureković, Stjepan“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 12. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16937>

„FERTILIO, Luka“. U *Tko je tko u NDH*, 113. Zagreb: Minerva, 1997.

„FILIPOVIĆ, Miroslav“. U *Tko je tko u NDH*, 114-115. Zagreb: Minerva, 1997.

„Glaise von Horstenau, Edmund“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 3. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=22162>

„Goldscheid, Rudolf“, *Deutsche Biographie*, pristup ostvaren 18. IV. 2023., <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116754796.html>

„Gorkić, Milan“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 17. IV. 2023., <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=22744>

„GPU“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 16. IV. 2023., <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=22908>

„Guofeng, Hua“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 16. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26552>

„Holodomor“, *Encyclopedia Britannica | Britannica*, pristup ostvaren 20. V. 2023., <https://www.britannica.com/event/Holodomor>

„Hrvatska revija“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 22. VII. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26416>

„JELIĆ, Branimir“. U *Leksikon hrvatskog iseljeničtva i manjina*, 562. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Hrvatska matica iseljenika, 2020.

„Kamenjev, Lev Borisovič“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 18. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30084>

„Kautsky, Karl“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 16. IV. 2023., <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30959>

„Kirov, Sergej Mironovič“ *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 21. V. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=31614>

„KVATERNIK, Eugen Dido“, *Hrvatski biografski leksikon (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 6. VI. 2023., <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11632>

„Labinska republika“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 26. V. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34986>

„Lorković, Mladen“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 3. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=37179>

„Luburić, Vjekoslav“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 1. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=37359>

„MARKOVIĆ, Sima“, *Krležijana*, pristup ostvaren 18. IV. 2023., <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1857>

„Menshevik“, *Encyclopedia Britannica | Britannica*, pristup ostvaren 16. IV. 2023., <https://www.britannica.com/topic/Menshevik>

„Mortigijja, Tias“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 21. VII. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42034>

„Nikezić, Marko“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 12. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=43773>

„Nova Evropa“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 18. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44197>

„Nova Hrvatska“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 11. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44203>

„Pétain, Philippe“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 16. VII. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=47834>

„Rikov Aleksej Ivanovič“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 25. V. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52887>

„Rühle, Otto“, Bundesstiftung Aufarbeitung, pristup ostvaren 16. IV. 2023., <https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/de/recherche/kataloge-datenbanken/biographische-datenbanken/otto-ruehle>

„SEITZ, Aleksander“. U *Tko je tko u NDH*, 356. Zagreb: Minerva, 1997.

„Spremnost“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 25. V. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57532>

„thermidor“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 21. V. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61137>

„trockizam“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 25. V. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62395>

„Tuhačevski, Mihail Nikolajevič“, *Hrvatska Enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 20. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62637>

„Višinski, Andrej Januarjevič“, „“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 21. V. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64871>

„Vokić, Ante“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 3. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65251>

„Vrančić, Vjekoslav“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 6. VI. 2023., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65389>

„Who was Anton Pannekoek?“, University of Amsterdam, pristup ostvaren 16. IV. 2023., <https://api.uva.nl/stargazing/anton-pannekoek/who-was-anton-pannekoek.html>

„Zinovjev, Grigorij Jevsejevič“, *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod
Miroslav Krleža, pristup ostvaren 18. IV. 2023.,
<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67265>